

Błażej Osowski

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Instytut Filologii Polskiej

Poznań

blazej.osowski@amu.edu.pl

Nazwy istot niedorosłych w osiemnastowiecznych inwentarzach z Wielkopolski, ze szczególnym uwzględnieniem formacji z *-ę* i *-ak*

Abstrakt: Analiza dotyczy dwóch konkurencyjnych wśród nazw istot niedorosłych formantów: *-ę* (starszy) i *-ak* (młodszy) oraz szerzenia się drugiego kosztem pierwszego. Badano materiał dotąd niewykorzystywany w rozważaniach nad historią wymienionych sufiksów (wielkopolskie inwentarze dóbr szlacheckich z 2. poł. XVIII w.). Na ich podstawie stworzono mapę przedstawiającą występowanie formacji z omawianymi sufiksami. Porównano stan z inwentarzy ze słownikami polszczyzny ogólnej (Lindego i tzw. warszawskim), by wskazać ewentualne odmienności ówczesnej polszczyzny Wielkopolski. Artykuł zamyka przywołanie dotychczasowych koncepcji wyjaśniających zastępowanie *-ę* przez *-ak* oraz próba dodania nowych eksplikacji.

Słowa kluczowe: dialektologia historyczna, nazwy istot niedorosłych, sufiks *-ę*, sufiks *-ak*, Wielkopolska, XVIII wiek.

Abstract: Names of immature creatures in 18th century inventory ledgers from Wielkopolska with special emphasis placed on formations with *-ę* and *-ak*. This analysis pertains to two formants: *-ę* (older) and *-ak* (younger), competing in names of immature creatures as well as the spread of the latter at the expense of the former. The research material has never been used before in analyses of the history of the above mentioned suffixes (the source being inventory ledgers from Wielkopolska manor land estates from the second half of the 18th century). They served as the basis for creating a map of the occurrence of formations with the suffixes in question. The ledger content was compared against general Polish dictionaries (Linde's and the so-called Warsaw dictionary) to indicate possible variations in the Polish language spoken at that time in Wielkopolska. The article finishes with a reference to the provided explanations why *-ę* was replaced by *-ak* and an attempt at providing new interpretations.

Keywords: historical dialectology, names of immature creatures, the *-ę* suffix, the *-ak* suffix, Wielkopolska, 18th century.

O formantach *-ę* i *-ak* napisano już bogatą literaturę, toteż opisując stan badań przedstawię jedynie najważniejsze kwestie. Oba sufiksy uznaje się za konkurencyjne wśród nazw istot niedorosłych, przy czym *-ę* jest w tej funkcji środkiem starszym, zaś *-ak* młodszy. Ważnym problemem jest resufiksacja, tj. zastępowanie pierwotnego *-ę* przez nowsze *-ak*¹. Choć zjawisko to określa się jako stosunkowo młode, poczyniło

¹ Próby wyjaśnienia szerzenia się *-ak* omówione są szczegółowiej w dalszej części artykułu.

znaczne postępy. Rozpoczęło się na terenie Mazowsza i objęło głównie gwary Polski północnej (Taszycki 1934, 20). Wraz z ekspansją terytorialną dokonała się również ekspansja z gwar do języka ogólnego, zwłaszcza potocznego (Truszkowski 1954, 160-161).

Jeśli chodzi o Wielkopolskę zazwyczaj charakteryzuje się ją jako obszar formacji z *-ak* ze strefą – na południu i zachodzie – rozróżnienia *-ę* (zwierzęta najmłodsze) i *-ak* (starsze) (Tomaszewski 1934, 34). Są to jednak dane dla stanu dwudziestowiecznego i ograniczone do kilku najpopularniejszych wyrazów, np. *cielak*, *kurczak*. Niewiele zatem wiadomo o chronologii zjawiska czy jego rozpowszechnieniu w systemie leksykalno-słowotwórczym.

Materiał, który w niniejszych rozważaniach jest przedmiotem analizy, to niewykorzystywane dotąd w dyskusji o *-ę* i *-ak* inwentarze dóbr szlacheckich z województw gnieźnieńskiego, kaliskiego i poznańskiego z 2. poł. XVIII w. (Materiały 1956a, Materiały 1956b, Materiały 1957, RK 1981–1983). Każdy inwentarz jest datowany i lokalizowany, dzięki czemu formę językową można przypisać do konkretnego miejsca na mapie. Inwentarze opisują życie dworu i wsi, są więc obfitym źródłem wiedzy o środowisku wiejskim, pośrednio również o jego języku. Liczną grupę stanowią w materiale nazwy zwierząt, w tym istot niedoroslých. Uwagę skupię właśnie na nich, szczególnie zaś na szeregach wariantów zawierających formacje konkurencyjne *-ę*, *-ak* oraz inne formanty lub jednostki leksykalne realizujące to samo lub zbliżone znaczenie bez względu na budowę słowotwórczą, a więc zarówno derywaty (*owieczka*), jak i z niepełną motywacją (*cielę*, *cytak*, *juniec*). Nie są natomiast uwzględniane w analizie nazwy podstawowe, np. *krowa*, *owca*, użyte dla określeń istot młodych.

Dla zbadania specyfiki (lub jej braku) badanego słownictwa, porównuje się je z danymi leksykograficznymi: słownikiem Lindego (notuje leksykę z okresu Inwentarzy) i tzw. słownikiem warszawskim² (najobszerniejszy leksykon XIX w. obficie notujący gwaryzmy i regionalizmy). Uwzględnienie tych źródeł pozwala ponadto ustalić ewentualne wchodzenie lub wychodzenie leksemów do lub z polszczyzny ogólnej.

Celem artykułu jest zatem prezentacja materiału dotąd niewykorzystywanego w rozważaniach nad historią wymienionych sufiksów, opis na podstawie wyekscerpowanych przykładów stanu osiemnastowiecznej polszczyzny Wielkopolski (i jej ewentualnej odmienności od polszczyzny ogólnej) oraz spojrzenie w ich świetle na dotychczas formułowane koncepcje szerzenia się *-ak* kosztem *-ę*.

Analiza skupia się najpierw na nazwach istot młodych ptactwa domowego, dalej zwierząt hodowlanych (w tym rzeczownikowych nazwach zwierząt ze względu na wiek), ludzi. Następnie określono udział słownictwa nieodnotowanego przez SL. Artykuł zamykają próby wyjaśnienia zjawiska resufiksacji.

*

Wśród nazw zwierząt ważne są kryteria płci, płodności i wieku³. Ostatnie z nich przy określeńach ptactwa domowego ograniczone jest do rozróżnienia ‘młody’ – ‘do-

² Dalej odpowiednio: SL i SW.

³ Adam Żurawski (1981, 126) podaje jeszcze inne czynniki różnicujące nazewnictwo hodowanego zwierzęcia (sposób poruszania się, wygląd i rasa), które jednak w badanym materiale nie znalazły potwierdzenia, dlatego też z nich zrezygnowano.

rosły⁷, zaś przy nazwach zwierząt większych (np. konia, owcy) pojawia się bogatsza gama nazw istot niedorosłych.

*

Na określenie młodego kury powszechnie używano formy **kurczę**, najczęściej w liczbie mnogiej (Jabłkowo, gnieźn., II 102⁴; Łankowice, kcyń., II 258; Redgoszcz, kcyń., II 296; Osiek, kal., RK I 174; Mnichy i Gralewo, pozn., I 3; Prosna, pozn., I 30; Wirydianna, pozn., I 31; Kosieczyn, kośc., I 260; Radomicko, kośc., I 266; Żakowo, kośc., I 271; Gozdowo, pyzd., III 147; Łaskawy, pyzd., III 248). Pojawiają się jednak i innowacje z *-ak*: **kurczak** (*kurczaków młodych z kapłonkami młodymi 20 – Górki Zagajne, kcyń., II 268*) i **kurak** (*kur kapłonów starych 2, młodych 8, kur inszych z kurakami 20 – Łągowniki Kościelne, gnieźn., II 27*)⁵. W SL mamy *kurczę* i *kurczak*, zaś w SW *kurczę* i *kurczak* oraz *kurak*. W świetle więc danych leksykograficznych forma z osiemnastowiecznych wielkopolskich Inwentarzy, *kurak*, z czasem przeszła do zasobu polszczyzny ogólnej, zaś *kurczak* nie był jeszcze ekspansywny, gdyż występował obok *kurczę*.

Tylko w dwóch miejscowościach na północy Wielkopolski wystąpiło określanie samców kastrowanych, tj. **kapłonek**: *kurczaków młodych z kapłonkami młodymi 20* (Górki Zagajne, kcyń., II 268), *kapłonków młodych 6* (Redgoszcz, kcyń., II 296). Było to określenie znane SL i SW.

W przypadku określeń młodych kaczkę wyekscerpowano wyłącznie ogólnopolską w świetle analizowanych leksykonów nazwą **kaczę** w D. l.mn. Nie było ich zresztą zbyt wiele, bo jedynie z następujących miejscowości: Raszków, kal., RK II 136; Osiek, kon., III 59; Osiek, kal., RK I 115; Brodowo, pyzd., III 281; Jabłkowo, gnieźn., II 102; Niepart, kośc., I 249; Kosieczyn, kośc., I 260. Ponadto kilkakrotnie pojawiło się określenie *kaczka* z przydawką *młoda*, co jednak znajduje się poza ramami tej analizy.

Nazwy młodych indyczki bez wyjątku realizują strukturalnie typ **indyczę**, lecz w paru wariantach fonetycznych. Pierwszy z nich polega na uproszczeniu *cz > sz*, np.: *indyszek starych 5, indor 1, indysząt młodych 24* (Brodowo, pyzd., III 281), *indyszka 1 z indyszęciem* (Skrzebowa, kal., RK II 139, ponadto: Broniszewice, kal., RK II 243; Osiek, kon., III 59; Osiek, kal., RK I 174; Garzyń, kośc., I 240; Radomicko, kośc., I 266). Typ drugi to obniżenie artykulacji nagłosowego *in > jen*⁶, np.: *jendycząt 35* (Jabłkowo, gnieźn., II 102), *jędycząt młodych 32* (Redgoszcz, kcyń., II 296), który SW oznacza jako *gm.[inne]*; form z *sz* w miejsce *cz* nie odnotowuje w ogóle. I wreszcie typ trzeci, mieszany, łączący oba powyższe: *jendysząt młodych 45* (Łankowice, kcyń.,

⁴ Przywołując materiał, podaję: nazwę miejscowości, powiat wg Inwentarzy, tom oraz stronę. Symbol RK oznacza, iż materiał pochodzi z „Roczników Kaliskich”, zaś liczby rzymskie: I – Materiały 1956a, II – 1956b i III – 1957. Rozwiązanie skrótów powiatów: gnieźn. – gnieźnieński, kal. – kaliski, kcyń. – kcyński, kon. – koniński, nak. – nakielski, pozn. – poznański, pyzd. – pyzdrowski, wał. – wałecki, wsch. – ziemia wschowska.

⁵ Zbiorcze zestawienie występowania formacji z *-ę* i *-ak* w Wielkopolsce prezentuje mapa 1. na końcu artykułu. Uwzględniono nazwy młodych zwierząt, nie brano natomiast pod uwagę nazw *cytak* i *jarlak* (formant pełni tu raczej funkcję adaptacyjną).

⁶ Formę tę SL gwiazdkuje. Nienacechowane więc było jedynie określenie *indyczę*.

II 258), *jendysząt mend.* 3 (Niepart, kośc., I 249), *jędysząt 15* (Myttenyno, pozn., I 161).

W sumie niewiele jest więc w wyekscerpowanym materiale nazw młodych indyczki, lecz zbiór określeń zwiększyłby się, gdyby uwzględnić nieobjęte niniejszą pracą określenia podstawowe *indyk*, *indyczka*, które często wspierane są przez przydawkę *młody* / *młoda* itp., np.: *indyszek małych latosich 13*, *indyszek starych 3* (Raszkówek, kal., RK II 136), *indyszek starych 6*, *młodych 12* (Żakowo, kośc., I 271), *jendyków młodych ze starymi 50* (Łaskawy, pyzd., III 248), *jendyków starych 12*, *jendyków młodych 30* (Górki Zagajne, kcyń., II 268). Niemniej, spośród przytoczonych, tylko w przypadku pierwszego cytatu możemy mieć pewność, że chodzi o ‘indyczę’.

Na prawach ciekawostki przytoczyć można następujący fragment: *jędyczek 7*, *między nimi samców 2* (Świdnica, wsch., I 468), którego odmienność polega na posłużeniu się nazwą samicy jako nadrzędną, obejmującą również samce.

Prawdziwym zaskoczeniem jest liczba określeń młodych gęsi. W XVIII w. był to jeden z liczniej hodowanych ptaków domowych, co zresztą potwierdzają obfite przykłady z naszego materiału, poświadczeń wyrazu *gąsię* jest jednak niewiele, np.: *gąsiąt z przychówku latosich 53* (Wirydianna, pozn., I 31), *gęsi 2 z gąsiorem i gąsiętami* (b.m.⁷, pozn., I 7). Poza określeniem *gąsię* pojawiają się jeszcze *młode gęsi* (np.: *Gęsi młodych ze starymi 80* – Łaskawy, pyzd., III 248; *gęsi starych i młodych 20* – Działyń, gnieźn., II 44; *gęsi starych 26*, *przy których młode znajdują się* – Rościmin, nak., II 308). Było to określenie rejestrowane przez SL i SW; brak w Inwentarzach derywatów z *-ak*, które drugi z słowników odnotowuje.

*

Bardzo ubogi repertuar określeń młodych znajdziemy wśród nazw ‘młodych kozy’. Mamy tu jedynie *koźlę* (w różnych przypadkach l.mn.) z terenu powiatu pyzdrskiego (Nowe Miasto n. W., Komorza, Chocicza, Kolnice, Łaskawy, Mikuszewo, Kozia Wolica) oraz jednokrotne poświadczenie wyrazu *koziolak*⁸: *po zbiegłym Macieju Chelce dostaje się owiec szt. 34 i koziolak* (Cerekwica, kcyń., II 214). Pojawia się on w inwentarzach z północy Wielkopolski, co potwierdzałoby zastępowanie nazw istot niedorosłych na *-ę* na tym terenie już w 2. poł. XVIII w., choć nie przez formacje z *-ak*.

Pośród nazw młodych świni najmłodsze osobniki oznacza *prosię*. Jest to najczęstsze określenie, co częściowo wiązać należy z neutralizacją kategorii płci. Wyjątki od niej są rzadkie i przejawiają się przez wyszczególnienie leksemów posiadających znaczenie ‘samica’ bądź ‘samiec’, np.: *Maciora 1*, *prosięta 2 od cycka: świnka i wieprzak* (Brudzew, kal., RK II 265), *Świnie w gatunkach swoich: 1. maciora stara 1, kiernoz stary 1, wieprzków rocznych 3, wieprz stary 1, prosiąt tegorocznych 4, między którymi jest wieprzków 3 i świnka 1* (Jabłkowo, gnieźn., II 102), *Świnie: świń starych 3, wie-*

⁷ Bez miejsca.

⁸ Obie nazwy należy uznać za ogólnopolskie, gdyż są notowane przez SL i SW bez żadnych kwalifikatorów.

prze 3, mniszek 4, świnka dwuletnia 1, wieprzków dwuletnich 8, świnek rocznych 3, prosiąt wieprzak 1, świnek 2 (Gnin, kośc., I 325).

Drugim istotnym składnikiem znaczenia wyrazu *prosię* jest wiek, nazywano tak bowiem w Inwentarzach osobniki urodzone w danym roku (*prosiąt latosich 25* – Włoszibórz, nak., II 337; *kiernozów 2, maciory świni 4, wieprzów 19, roczniaków 21, półroczniaków 10, prosiąt latosich 20* – Myttenyno, pozn., I 161; *inwentarz nierogaty: starych maciorek 29, stadnik 1, wieprzów dwoletnich 2, rocznych 5, prosiąt tegorocznych 30* – Radomicko, kośc., I 266; *Maciora 1, prosiąt latosich 6* – Brudzew, kal., RK II 264; *Świnie, z tych niektóre na ekspens domowy: kerdów 2, starych maciorek 13, młodych rocznych maciorek 9, wieprzów 8, mniszków 2, wieprzków roczniaczków 20, latosich prosiąt, ale te na kuchnię rozindą się, 15* – Gozdowo, pyzd., III 136). Znacznie rzadziej określano tak zwierzęta roczne, np.: *Świnie: kiernozów starych 2, świni starych 16, wieprzaków trzyletnich 9, wieprze duże 2, świni oproszonych 6, przeszlorocznych prosiąt 12, tegorocznych prosiąt 5, z Gnina przypędzonych 18, prosiąt małych 25, wszystkich świń 95* (Karczewo, kośc., I 314).

Osobniki roczne i starsze zasadniczo są zdefiniowane pod względem płci i zdolności rozrodczych, co znajduje wyraz w osobnych jednostkach leksykalnych: *maciora, proszczak, półwieprzek, świneczka, świnka, wieprzak, wieprzek*.

Maciora jako wyłączone określenie ‘świni mogących się prosić’ pojawiała się raczej rzadko, np.: *Inwentarz nierogaty: macior 12, małych maciorek 4, wieprzków małych 6, prosiąt przy cycku 2* (Raszkówek, kal., RK II 136), *świń starych maciorek 3, świni mniszka 1, w kublu tuczy się 2, obydwie roczne, świnka roczna 1* (Wardężyn, kon., III 70), *Inwentarz dworski: krów 7, świni maciorek 2, wieprzków roczniaków 3* (Pomorzanki, gnieźn., II 48), *świni różnych wszystkich 24, z których maciorek 8, wieprzów dwuletnich 5, rocznych wieprzów 9, kiernozów 2* (Wyszyny, pozn., I 26). O wiele częściej było to określenie płodnych owiec, np.: *Oddaje się także owczarnia, w której owczarni traduje się owiec najprzód maciorek 187* (Garzyń, kośc., I 238), *Owce: maciorek rodnych szt. 190, maciorek dwuletnych 39* (Miłogoszcz, wał., I 406), *Owce inwentarskie, które są dawno zatarte i parszywe: maciorek kotnych 115* (Kuczków, kal., RK III 130), *w zaleskiej owczarni maciorek starych szt. 124* (Zalesie, pyzd., III 288), lub obu wyżej wymienionych gatunków: *maciorek rodzajnych świni 3, wieprz kiernoz 1, proszczaków rocznych 12, prosiąt 5, maciorek 80, skopów starych 90, skopków cytaków 7, baranów starych 2, jagniąt maciorek 14* (Czerlin, keyń., II 247).

Młodsza od *maciora* była **świnka**, czyli ‘samica, która się jeszcze nie prosiła’. Było to zarówno określenie zwierząt najmłodszych (*Maciora 1, prosięta 2 od cycka: świnka i wieprzak* – Brudzew, kal., RK II 265), jak i nieco starszych, np.: *świń starych maciorek 3, świni mniszka 1, w kublu tuczy się 2, obydwie roczne, świnka roczna 1, proszczaków wieprzaków 3* (Wardężyn [Węgierszczyzna], kon., III 70), *Świnie: świń starych 3, wieprze 3, mniszek 4, świnka dwuletnia 1, wieprzków dwuletnich 8, świnek rocznych 3, prosiąt wieprzak 1, świnek 2* (Gnin, kośc., I 325), *świnie: maciorek 8, kerdów 2, świnków młodych 17, wieprzaków 11, świnków latosiech 4, wieprzaków 8, szt. 50* (Działyń, gnieźn., II 44). Raz pojawiło się nawet zdrobnienie drugiego stopnia – **świneczka**: *Item inwentarza nierogatego 3: wieprzaka 1 młodego, maciorę 1 i świneczkę 1* (Lubin Wielka, kal., RK II 209). Zresztą określenie zdrobnienie nie jest tu w pełni adekwatne, ponieważ główną funkcją przedstawionych tu rzeczowników *świn-*

ka i *świneczka* nie jest wskazywanie na zwierzęta ‘małe’, lecz ‘młode’, przy których mniejsza od dorosłego osobnika wielkość jest tylko cechą towarzyszącą⁹.

Ponadto w dwóch odległych od siebie miejscowościach (Osiek, kal., RK I 171; Siedleczo, kcyń., II 164) pojawiła się jeszcze *świńczyca*. Jest to leksem nieznanymi ani SL, ani SW, choć drugi ze słowników notuje jako gwarowe *świńczyę* ‘prosię spore’.

Na zbiór nazw samców składają się cztery jednostki: *półwieprzek*, *proszczak*, *wieprzak*, *wieprzek*. Około połowę cytatów stanowią użycia *wieprzaka*, następnie *proszczaka* i *wieprzka* w zbliżonych ilościach oraz jednorazowe *półwieprzek* (*półwieprzków* czyli *proszczaków* 4 – Karmin, Karminiek, kal., RK I 224), co jest jednostką ciekawą ze względu na podwójne sygnały młodości, postrzeganej jako niepełna (formanty *pół-* i *-ek*) dorosłość (podstawa *wieprz*). Skupimy się na trzech pierwszych wyrazach jako liczniejszych.

Na podstawie wyekscerpowanych cytatów stwierdzić można, że *proszczak* był osobnikiem co najwyżej rocznym: *proszczaków latosich dwoje* (Brudzew, kal., RK II 264), *maciorek rodzajnych świni 3*, *wieprz kiernoz 1*, *proszczaków rocznych 12*, *prosiąt 5* (Czerlin, kcyń., II 247), *świnie 1*, *proszczaka 1 rocznego* (Gorzyce, pyzd., III 167), *świń 5*, *dwoje stare a 3 proszczaki roczne* (Łągiewniki/Szczepowice, kośc., I 353), *świni 8*, *macior starych 2*, *proszczaków rocznych 6* (Jabłkowo, gnieźn., II 105). Cecha płodności nie jest tu zdefiniowana.

Inaczej dzieje się przy wyrazie *wieprzek*, czyli ‘trzebiony samiec świni’¹⁰. W Inwentarzach używano tego wyrazu na określenie osobników najmłodszych, tj. przed ukończeniem 1. roku życia (*Świni maciorek starych 5*, *kierda 1*, *świnek prosiąt na drugi rok obracających 5*, *prosiąt wieprzków rżniętych, na drugi rok obracać się mających 11* – Słomczyce, gnieźn., II 12; *Świni inwentarskie: starych świni z kiernozem 29*, *wieprzków z mniszkami latosich 33* – Kuczków, kal., RK III 130), dwuletnich (*Świni: świń starych 3*, *wieprze 3*, *mniszek 4*, *świnka dwuletnia 1*, *wieprzków dwuletnich 8*, *świnek rocznych 3*, *prosiąt wieprzak 1*, *świnek 2* – Gnin, kośc., I 325), lecz zdecydowanie najczęściej nazywano tak osobniki roczne, np.: *Inwentarz dworski: krów 7*, *świni maciorek 2*, *wieprzków roczniaków 3* (Pomarzanki, gnieźn., II 48), *Opisanie świni: świnia 1*, *wieprzków 3*, *kernoz 1*, *roczniaków wieprzków 3*, *prosiąt latosich 3* (Kosieczyn, kośc., I 260), *Świni szt. 20*, *wieprz stadny 1*, *macior 5*, *wieprzków rocznych 14* (Świdnica, wsch., I 468).

Wieprzak, wyraz o największej frekwencji w zbiorze nazw ‘młodych samców świni’, pojawiał się wraz z określeniami zwierząt do 3. roku życia. Podział między poszczególne roczniki jest analogiczny jak w przypadku *wieprzka*, tzn. kilka poświadczeń

⁹ Niemniej, Kristine Heltberg, analizując funkcjonowanie deminutywów w językach słowiańskich, stwierdza tendencję do ścisłej łączności między oznaczaniem niedorobłości a deminutywnością (Heltberg 1964, 99). Por. np. nazywanie przez starsze rodzeństwo młodszego *mala / mały*, nawet wtedy, gdy ich wzrost się wyrówna.

¹⁰ Na prawach ciekawostki należy wspomnieć, że choć w analizowanym materiale pojawiały się określenia samców niekastrowawnych (np. *kiernoz*, *kynder*), to nie występowały one ze słowotwórczymi wykładnikami młodego wieku. Również wykładniki leksykalne (*kiernoz roczny* – Brodowo, pyzd., III 281) tego znaczenia występowały rzadko. Można więc stwierdzić, że zasadniczo samiec nietrzebiony świni jawił się osiemnastowiecznym Wielkopolanom jako osobnik dorosły, co rozumiałe ze względu na jego funkcje rozplodowe.

określeń osobników najmłodszych (*Prosiąt 4: dwóch wieprzaków i dwie świnki* – Brudzew, kal., RK II 265), dwu- i trzyletnich (*Świnie: maciorek dwuletnich 3, dwuroczniaków wieprzaków 4* – Osiek, kon., III 59; *świni maciorek 3, po cieśli świnia 1, świnczyca 1, wieprzaków trzechletnich 3, wieprzaków po cieśli 3* – Siedleczo, kcyń., II 164) oraz dominacja – rocznych, np.: *świnie: kiernozów młodych 2, maciorek starych 2, maciorek młodych 8, wieprzaków rocznych 4, świnków małych 7, wieprzaków małych 4, suma świń 27* (Czarnotki [i in.], pyzd., III 201), *wieprzak roczny 1 taksy tal. 1* (Miłogoszcz, wał., I 406), *świnie: maciorek 8, wieprzaków roczniaków 14, świnek rocznych 18, kierdów 2, prosiąt latosich 17, szt. 59* (Działyń, gnieźn., II 44), *Inwentarz nierogaty: świni maciorek 18, wieprzaków 13, świni roczniaków 4, wieprzaków roczniaków 3, kiernoz 1* (Bielejewo, pyzd., III 120).

Interesująco przedstawia się grupa nazw młodych świni w świetle danych leksyko-graficznych. *Prosię* znane jest oczywiście SL i SW, ale drugi słownik odsyła do hasła *prosiak*. Czyżby autorzy to je właśnie uznali za hasło podstawowe? Byłoby to zaskakujące, zważywszy, że w Inwentarzach nazwa ta nie pojawiła się ani razu. Z kolei *półwieprzek* pojawił się właśnie w analizowanych materiałach, a brak go w słownikach z epoki; *proszczaka* zaś nie odnotowuje SL, a SW zamyka go w nawias prosty, a więc uznaje za gwaryzm¹¹, i odsyła do *prosię*. Podobnie także *świnczkę* znajdziemy tylko w SW. *Świnka* pojawia się i w SL, i SW, ale jako deminutivum, co budzi wcześniej formułowane zastrzeżenia. (Tu jednak trzeba liczyć się z tym, że nie wiemy, jak sami leksykografowie rozumieli ten termin). Zgodność Inwentarzy i SL oraz SW znajduje się w przypadku *maciorki*, *wieprzaka* i *wieprzka*.

Jednym z obficie reprezentowanych w Inwentarzach zwierząt jest owca, co potwierdza zdanie Tadeusza Łepkowskiego, że obok ziemniaka można uznać ją za swoisty symbol rolnictwa lat 1795-1830 na ziemiach polskich (2003, 26). Wśród określeń ‘młodego owcy’ ważne są już wspomniane kryteria płci, zdolności rozrodczych i wieku. Jako że nazwa podstawowa, **jagnię**, określa młode owcy z tegorocznego kocenia (*jagniąt pańskich tegorocznych szt. 40* – Kłodzisko, poz., I 140; *jagniąt latosich 38* – Kosieczyn, kośc., I 260; *jagniąt tegorocznych 264* – Tuchorza, kośc., I 297) bez uwzględnienia pozostałych czynników¹², pojawiają się dodatkowe dookreślenia w postaci przydawek rzeczownikowych. Może być zatem *jagnię* określeniem:

– samicy, samca kastrowanego i nie: *jagniąt owieczek 30, jagniąt skopków 29, jagniąt baranków 3* (Psiepole, pyzd., III 159), *jagniąt wszystkich 71* (Konary, kcyń., II 147), *jagniąt owieczek 57, skopków 50, baranki 2* (Włosćbórz, nak., II 337), *Owiec wszystkich 310, w której liczbie mieści się jagniąt tegorocznych 106* (Lutynia, kal., RK I 235), *jagniąt owieczek 37, skopków jagniąt z barankami 46* (Brzączewo, poz., I 39);

¹¹ Autorzy SW często posługiwali się kwalifikatorami nieliterowymi, lecz ich wartość ustaliła Magdalena Majdak (2008, 143).

¹² *Owsa się dalo dla słabych jagniąt 3 ćw. 2 wiert.* (Długie Małe, wsch., I 472); *Andrzej półrolnik ma chalupe starą, chlewy i stodołę 1, koni pańskich parę wołów parę, krowę i świnie 1, własnego wołu czteroletniego, świni z prosiętami 15, owiec z jagniętami 14* (Kozia Wolica, pyzd., III 129); *Inwentarz pański maciorek z jagniętami 372, jałowych z jagniętami 360* (Dobrojewo, poz., I 98).

– samicy i samca kastrowanego: *jagniąt owieczek 7, jagniąt skopków 10* (Gozdowo, pyzd., III 136), *jagniąt owieczek 17, jagniąt skopków 18* (Czarnotki [i in.], pyzd., III 201), *owieczek jagniąt 20, skopków jagniąt 20* (Wszółów, kal., RK I 251), *owieczek jagniąt 59, skopków 70* (Mnichy i Gralewo, poz., I 3), *jagniąt skopków 45, jagniąt owieczek 65* (Prosna, poz., I 31), *jagniąt owieczek 16, jagniąt skopów 12, osesków*¹³ *5* (Sokołowice, kośc., I 228), *jagniąt skopków 41, owieczek takowychże 41, także baranek młody 1* (Garzyń, kośc., I 238), *jagniąt latosich, skopów 12, owieczek latosich 13* (Wyskoć, kośc., I 276), *jagniąt nie czyszczonych 109* (Świdnica, wsch., I 468);

– samicy: *owieczek latosich, to jest jagniąt* (Raszków, kal., RK II 136), *jagniąt maciorek 14* (Lutynia, kal., RK I 199), *jagniąt owieczek* (Osowo, poz., I 44).

Najrzadsze są przypadki, gdy określeniem *jagnię* obejmuje się samicę i samca niekastrowanego (*jagniąt owieczek i baranków 43* – Skrzetusz, poz., I 204; *39 owieczek, jagniąt baranków 38* – Ciężyń, poz., I 211) czy samców: *jagniąt baranków 11, skopków jagniąt 170* (Karmin/Karminiek, kal., RK I 224), co potwierdzałoby tezę Wandy Pomianowskiej o wyłączeniu osobników męskich z grona istot najmłodszych (1963, 116).

Mimo bogatego zróżnicowania semantycznego na poziomie morfologicznym *jagnię* jest bardzo statyczne, nie przyjmuje bowiem ten temat w analizowanym materiale żadnych innych wykładników młodości, niedorobłości niż *-ę*, mimo że hasło *jagniak* ‘baraneczek, jagnię samiec’ odnotowuje SL i SW.

Nieco starszy od *jagnięcia* jest *jarlak*, z niem. *Jährling* ‘roczniak’. Nazwy oparte na temacie *jarl-* (*jarlak, jarlaczek, jarlaczka, jarlica, jarliczek, jarliczka* oraz z uciętym *-l-*: *jarlka*) określają młode owcy między 1. a 2. rokiem życia. Podobnie jak wcześniej, tak i tu ważne jest wskazanie płci oraz zdolności rozrodczych w przypadku samców. Pierwsze kryterium może się uwidaczniać na poziomie morfologicznym, np.: *jarlic 10, jarlaków 3* (Psiepole, pyzd., III 159), *jarlic 36, jarlaków 26* (Czarnotki [i in.], pyzd., III 201), *jarliczek 30, jarlaków 60* (Trzemeszno Lubuskie, poz., I 141) – choć to jednak, jak widać z wszystkich przytoczonych przykładów, sytuacje rzadkie.

O wiele częściej natomiast wykładniki morfologiczne nakładają się na leksykalne; drugie z nich jednocześnie mogą sygnalizować cechę rozrodczości samców, np.: *owieczek jarlaczek i skopków jarlaków 120* (Łagiewniki Kościelne, gnieźn., II 27), *jarlaków skopków 36, z których korowłot jeden, owieczek jarlaczków 43* (Chwałęcice, kal., RK III 103), *jarliczek owieczek 119, jarlaczków skopków 103* (Grabionna, nak., II 360), *skopów jarlaków 109, owieczek jarlic 106* (Łaskawy, pyzd., III 248), *Owce w Jabłkowie, jako to: maciorek starych szt. 100, maciorek trzyletnich szt. 27, skopów starych 55, baranów starych 2, cytaków skopów 28, cytaków baranów 4, maciorek cytówek 51, jarlaków skopków 116, baranków tegorocznych 2, jarliczków szt. 115, suma wszystkich szt. 500. Owce w Jabłkówku: maciorek starych 33, cytówek 3, starych skopów 14, trzecieletnich 4, cytaków skopów 9, jarliczków 24, jarlaków skopów 19* (Jabłkowo, gnieźn., II 100-101). Jednorazowo pojawiło się określenie wskazujące na niekotną samicę: *jarki 4, jarlaków skopków 5* (Rososzycza, kal., RK III 164).

¹³ Nazwę *osesek* jako występującą w analizowanym materiale tylko raz i zbyt ogólną pomija się w dalszych rozważaniach.

Rzadziej natomiast pojawiające się nazwy są zneutralizowane pod względem cechy płci. Trzeba tu jednak zaznaczyć, że część neutralizacji wywołana jest powszechniejszą niż w polszczyźnie ogólnej dystrybucją końcówki *-ów* w D. l.mn.: *owieczek jarlaczków sztuk 57, skopków jarlaczków sztuk 51* (Broniszewice, kal., RK II 243), *owieczek jarlaczków 165, skopków jarlaczków 110* (Dąbrowa, kośc., I 244), *jarlaków owieczek 51, jarlaków skopków 52* (Bielejewo, pyzd., III 120), *skopków jarlaków 48, owieczek jarlaków 37* (Kuszewo, gnieźn., II 47), *z owieczków jarliczków 34, z skopków jarliczków 29* (Przeciwnica, pozn., I 48), *skopów owiec jałówek jarlików 270* (Tuchorza, kośc., I 297).

Jeszcze rzadziej pojawiają się określenia stosowane dla obu płci bez dodatkowych wykładników leksykalnych: *skopów starych 108, dwuletnich 45, jarlaczków 42, jagniąt 18* (Świdnica, wsch., I 489), *jarlaki bardzo mizerne* (Cerekwica, keyń., II 155), *jarlaków dwuletnich skór 3, jarlaków [jednorocznych skór] 3, z jagniąt latosich skór 2* (Kuczków, kal., RK III 130), *jarlaków wiert. 4 szt. 5* (Bielejewo, pyzd., III 116), *owczarnia, w której owiec jarlaków 69, starych 158, owczarskich 13* (Bardo, pyzd., III 239), *jarlaków szt. 6* (Rzemieniewice, keyń., II 227), *jarlaków łońskich 49, to jest cejtaków* (Włóścibórz, nak., II 337), *jarlaków 29* (Budziska, pozn., I 203), *rodnych owiec 13, skopów 4, jarlaków 6* (Jaraczewo, wał., I 390), *wszystkie zaś owce computando do kupy znajduje się in nro, jako to maciorek, baranów, jarlaków, skopów starych* (Bielejewo, pyzd., III 116).

W świetle danych SL za ogólnopolskie należałoby uznać jedynie *jarka, jarlik, jarliczek*. Z czasem zasób ten powiększył się jeszcze o *jarlak, jarlaczka*, co odnotowuje SW. Za nieogólnopolskie należałoby uznać niepoświadczone przez te słowniki: *jarlaczek, jarlica, jarliczka*.

Dla określenia dwuletniego młodego owcy używane były m.in. nazwy oparte na zapożyczeniu z niemieckiego *zeitig* ‘dojrzały’ – *cytak*¹⁴ ‘samiec’ i *cytówka* ‘samica’. SL nie zna tych określeń, natomiast SW odnotowuje jedynie *cejtak* oraz *cejtówka, cytówka* i klasyfikuje je jako gwarowe. W wyeksцерpowanym materiale tylko raz pojawiła się postać z *ej* (z Włóściborza, nak., II 337), poza tym wyłącznie formy z podwyższeniem i elizją joty.

W materiale do rzadkości należą przypadki, gdy forma *cytak* jest zneutralizowana pod względem rodzaju i używana dla określenia tak samców, jak i samic: *baranów cytaków 2, [...] skopów starych 35, cytaków 19, [...] maciorek starych 106, cytaków 25, owieczek latosich 37* (Łankowice, keyń., II 258), *maciorek 162, owieczek cytaków 45, [...] skopów cytaków 42* (Golęcín i folw., pozn., I 182), *jarlaków łońskich 49, to jest cejtaków* (Włóścibórz, nak., II 337).

Dominują konteksty, w których:

– jedynie na określenie samca stosuje się wyraz *cytak*: *skopów czwartaków 8, cytaków 4* (Grabienice, kon., III 42), *owce – baranów 4, maciorek 100, skopów czwartaków 26, trzeciaków 32, cytaków 36* (Popówko, pozn., I 15);

– dla określenia samicy używa się formy *cytówka* (Karmin, kal., RK II 152; Karmin, Karminek, kal., RK I 223; Budziska, pozn., I 203; Skrzetusz, pozn., I 204; Wiel-

¹⁴ W badanym materiale wystąpiło również określenie *cytaczek* (*cytaczeków skopków 3* – Gozdowo, pyzd., III 136), lecz tylko raz, dlatego dalej pomijam je w analizie.

ki Krosin, pozn., I 207; Młynkowo, pozn., I 210; Boruszyn, pozn., I 207; Tarnówko, pozn., I 209; Ciążyń, pozn., I 211);

– oba powyższe przypadki znajdujemy w jednym kontekście: *cytówek 31, cytaków 43* (Chwałęcice, kal., RK III 103), *cytaków 16, owieczek cytówek 6* (Osiek, kon., III 59), *cytówek 35 [...] skopków cytaków 30* (Działyń, gniez., II 44), *skopów cytaków 36, cytówek 50* (Dobieszewo, kcyń., II 123), *cytówek maciorek 60, [...] cytaków skopów 69* (Grabionna, nak., II 360), *cytówek owiec 33, cytaków skopów 43* (Dębowa Łąka, wsch., I 453).

Starsze potomstwo owcy określane jest najczęściej za pomocą zestawienia składającego się z nazwy wskazującej na płeć lub zdolności rozrodcze oraz rzeczownika odliczebnikowego określającego wiek, np.: *maciorek czwartaków 118, maciorek trzeciaków 130, [...] skopów czwartaków 105* (Myttenyno, pozn., I 161), *starych skopów czwartaków 42, skopów trzeciaków 16* (Działyń, gnieźn., II 44), *skopów czwartaków 8* (Grabienice, kon., III 42), *skopów czwartaków 26, trzeciaków 32* (Popówko, pozn., I 15). Rzadziej natomiast wskazanie wieku odbywało się za pomocą przymiotnika, np. *skopków dwóchletnich 50* (Karmin, Karminiek, kal., RK I 223-224).

Warto zaznaczyć, że derywaty odliczebnikowe utworzone zostały za pomocą sufiksu *-ak* i układają się w przypadku określeń samców w konsekwentną serię: *jarlak – cytak – trzeciak – czwartak*.

Wydaje się, że między 2. a 4. rokiem postrzegano granicę między młodością a dojrzałością owiec. Świadczą o tym następujące przykłady: *skopów starech 6, [...] cytaczków skopków 3* (Gozdowo, pyzd., III 136), *skopów starych 55, baranów starych 2, cytaków skopów 28, cytaków baranów 4* (Jabłkowo, gnieźn., II 100-101), *maciorek starych 33, cytówek 3* (Jabłkowo, gnieźn., II 101), *maciorek starych 335, cytówek maciorek 60, starych skopów 114, cytaków skopów 69* (Grabionna, nak., II 360), *maciorek starych rachuje się in summa 99, [...] owieczek cytówek 46, baranów 7* (Osiek, kal., RK I 171), *skopów starych 90, skopków cytaków 7* (Czerlin, kcyń., II 247), *skopów starych 82, baran 1, skopów cytaków 7* (Osowo, pozn., I 44). Jak widać z powyższych cytatów, wspomniana granica odnosiła się przede wszystkim do samców kastrowanych, przeznaczonych na tucze, w tym bowiem przypadku, domyślać się możemy, że im starsze mięso, tym mniej walorów smakowych i trudniejsze w przygotowaniu. Z kolei w przypadku samic rozrodowych granica ta mogła być przesunięta (*maciorek starych 98, maciorek czwartaków 118, maciorek trzeciaków 130, maciorek cytówek 121, maciorek jarlaków 150, maciorek jagniąt 156* – Myttenyno, pozn., I 161; *maciorek starych sztuk 140, maciorek czwartaczek sztuk 93, maciorek dwuletnich sztuk 90, [...] owieczek jarlaczek sztuk 57* – Broniszewice, kal., RK II 243), choć większość przykładów jednak potwierdza istnienie granicy ok. 3. roku życia, np.: *Owiec maciorek starych 99, owieczek dwuletnich 17* (Bielejewo, pyzd., III 120), *owiec maciorek 67, [...] owieczek jarlaczek i skopków jarlaków 120* (Łągiewniki Kościelne, gnieźn., II 27), *maciorek starych szt. 100, maciorek trzyletnich szt. 27, [...] maciorek cytówek 51* (Jabłkowo, gnieźn., II 100-101), *maciorek starych 335, cytówek maciorek 60, starych skopów 114, cytaków skopów 69, jarliczek owieczek 119* (Grabionna, nak., II 360), *maciorek starych 120, skopów 100, dwuletnic maciorek 25, dwuletnich skopów 26, owieczek jagniąt 59* (Mnichy i Gralewo, pozn., I 3), *maciorek starych 136, dwuletnich 62, rocznych 52* (Świdnica, wsch., I 489).

Z powyższych przykładów wyekscerpować można określenie samicy owcy, która może się kocić. *Maciorka* mogła również oznaczać samicę świni, lecz te poświadczenia były rzadsze. Przypadki te omówiono już powyżej. Zarówno świnię, jak i owcę określano także jako *macioreę*, ale ze względu na to, że jest to nazwa podstawowa, nie wchodzi ona w zakres naszych zainteresowań.

Zestawienia typu *owieczek jagniąt / jarlaków itp. / cytaków itp.* zostały omówione powyżej, dlatego teraz zajmiemy się innymi połączeniami wyrazu *owieczka* lub jego samodzielnymi wystąpieniami. Tych ostatnich jest niewiele – jedynie pięć poświadczeń – w Inwentarzach z Kwilcza (pozn., I 870), Lutomka (pozn., I 93), Ciężynia (pozn., I 211), Lubini Wielkiej (kal., RK II 209) i Kurnatowic (pozn., I 95). O wiele więcej jest wystąpień w zestawieniach z określeniami wieku, raz z rzeczownikiem (*owieczek roczniaków* – Strzałków, kal., RK II 180) i niemal wyłącznie z przymiotnikiem, np.¹⁵ *latosie owieczki* (Wyganki i Żerniki, kal., RK III 120; Dąbroszyn, kon., III 1; Osiek, kon., III 59; Dębice, pyzd., III 111; Łankowice, kcyń., II 258; Kamień, kal., RK I 108; Wierzchosław, kal., RK I 162; Radomicko, kośc., I 267; Wysokoć, kośc., I 276; Jaskółki, kośc., I 318; Wolkowo, kośc., I 319), *łońskie owieczki* (Garzyń, kośc., I 238), *owieczki roczne* (Czarnotki [i in.], pyzd., III 202; Kamień, kal., RK I 114; Karmin, Karminiek, kal., RK I 223; Kosieczyn, kośc., I 260; Jaskółki, kośc., I 318), *owieczki dwuletnie* (Dębice, pyzd., III 111; Bielejewo, pyzd., III 120; Psiepole, pyzd., III 159; Czarnotki [i in.], pyzd., III 202; Trzemeszno, pozn., I 141; Dąbrowa, kośc., I 244; Szoldry i Rogaczewo, kośc., I 280; Jaskółki, kośc., I 318). *Owieczka* była wyrazem ogólnopolskim.

Jeśli chodzi o nazwy wykastrowanych samców oparte na podstawie *skop-*, to poza podstawowym *skop*, raz – ale co charakterystyczne na północy – pojawił się *skopiak* (Rzemieniewice, kcyń., II 227), poza tym zaś wyłącznym zdrobnieniem w Inwentarzach było *skopek*. Druga z nazw znana była obu wykorzystywanym historycznym słownikom polszczyzny ogólnej, pierwsza – żadnemu. Można więc uznać ją za innowację wywołaną szerzeniem się *-ak*.

Materiał, w których *skopek* występuje z rzeczownikowymi lub przymiotnikowymi określeniami wieku, jest bogaty i oznacza zwierzęta od urodzenia aż po 3. rok życia, np.: *skopek przeszloroczni 1* (Wielka Łęka, kośc., I 322), *skopków dwuletnich sztuk 66*, *skopków trzeletnich sztuk 26*, *baranów starych sztuk 5*, *baranów dwuletnich sztuk 4*, *owieczek jarlaczków sztuk 57*, *skopków jarlaczków sztuk 51* (Broniszewice, kal., RK II 243), *jarlaków skopków 52* (Bielejewo, pyzd., III 120), *cytaczków skopków 3*, *starech baranów 2*, *jagniąt owieczek 7*, *jagniąt skopków 10* (Gozdowo, pyzd., III 136), *starych skopów czwartaków 42*, *skopów trzeciaków 16*, *skopków cytaków 30*, *owieczek jarliczek 41*, *skopków jarlaków 20* (Działyń, gnieźn., II 44), *skopów starych 90*, *skopków cytaków 7*, *baranów starych 2*, *jagniąt maciorek 14*, *skopków jagniąt 16* (Czerlin, kcyń., II 247). Trzeba jednak stwierdzić, że im zwierzę starsze, tym rzadziej nazywane było *skopkiem*, zaś następujące przykłady, w których określono tak zwierzę starsze, a młodsze – *skopem*: *skopków pięcioletnich 14*, *skopów czteroletnich 92*, *skopów trzyletnich 9*, *skopów dwuletnich 13*, *skopów tegorocznych 82* (Karczewo, kośc., I 314),

¹⁵ Dalej przywołane są typy połączeń; w materiale mogły występować w odmiennym szyku, innych przypadkach czy liczbie.

skopków czwartaków i trzeciaków 13, skopów cytaków 20 (Ławki, gnieźn., II 94) – należy raczej (choćby ze względu na niską frekwencję) uznać za omyłkę pisarza niż odbicie rzeczywistych zwyczajów językowych.

‘Młode krowy’ jest symbolicznym utożsamieniem konkurencji formantów *-ę* i *-ak* w kategorii nazw istot niedorosłych¹⁶. W wyekscerpowanym materiale owej rywalizacji jeszcze nie widać. Zdecydowanie przeważają formy *cielę*, *cielęta*, gdy tymczasem *cielak* wystąpił jedynie w czterech punktach na północnym-wschodzie Wielkopolski (na terenie powiatów nakielskiego i kcyńskiego). Trzeba jednak zaznaczyć, że na tym nie koniec. Wśród określeń interesującego nas tu stworzenia, mamy jeszcze bowiem: *cielczę* (pozn.: Kwilcz, Głuchowo, Wierzchocin), *ciolak* (Żakowo, kośc.; Proсна, pozn.), *ciołek* (kośc.: Jaskółki, Żakowo).

SL i SW odnotowują podobny stan polszczyzny ogólnej. Znane jej były *cielę* oraz *cielak*, *ciolak*¹⁷ i *ciołek* ‘podrosłe cielę’, nieznane natomiast było *cielczę*.

Jeśli chodzi o semantykę wyrazu określoną na podstawie Inwentarzy, to *cielę* można by zdefiniować jako ‘młode krowy po urodzeniu, do 1. roku życia’, np.: *cieląt latosich 8* (Kuczków, kal., RK III 131), *latosich cieląt 3* (Grabienice, kon., III 42), *cieląt tegorocznych 8* (Gozdowo, pyzd., III 136), *cieląt latosiech 10* (Łaskawy, pyzd., III 248), *cieląt latosich 2* (Jabłkowo, gnieźn., II 105), *cieląt tegorocznych 7* (Włoszanowo, kcyń., II 288). Zwłaszcza cytat z Koraba wydaje się celny: *cielę w pierwszym roku* (kal., RK II 269). Jednak również po ukończeniu 1. roku życia – a przed ukończeniem 2. – zdarzają się nazwania zwierzęcia *cielęciami*, np.: *tylko 2 cieląt rocznych* (Stęgosz, pyzd., III 271), *cieląt przeszłorocznych 13* (Chlewo, kal., RK III 104), *cieląt przeszłorocznych 17*, *cieląt tegorocznych 6* (Zbiersk, kon., III 53), *cieląt łońskich parę* (Kozia Wolica, pyzd., III 129), *cieląt rocznych 3* (Jabłkowo, gnieźn., II 105), *cieląt rocznych 2*, *cielę latosie 1* (b.m., nak., II 329), *cieląt łońskich 3*, *latosich 2* (Binino, pozn., I 99), *Cielę 1 w drugim roku* (Bolimów, kal., II 272). Na obszarach występowania derywatów z innymi niż *-ę* sufiksami te właśnie formy stosowane są dla określenia młodych krowy do 2. roku życia¹⁸, np.: *Cielaki przezrocne*; [...] *Cielaki tegoroczne* (Ślesin, nak., II 357), *od cielaków rocznych 3* (Ustaszewo, kcyń., II 114), *cielaków łońskich 4*, *cielaków dwuletnich 8*, *cieląt latosich 7* (Włoszibórz, nak., II 337), *ciolaków rocznych 6* (Proсна, pozn., I 30). W Jaskółkach *ciołek* posłużył nawet dla nazywania zwierząt do 4. roku życia: *ciołek przeszłoroczni siwy 1*, *ciołek czerwony trzyletni 1*, *jałowica bura czteroletnia 1*, *ciołek czerwony trzyletni 1*, *jałowica czerwona czteroletnia 1*, *ciołek bury czteroletni 1*, *jałowica siwa trzyletnia 1*, *stadnik czerwony pięcioletni 1* (Jaskółki, kośc., I 318). Tu, jak widać, dodatkowo pojawia się poza czynnikiem wieku także kryterium płci.

Opozycja ‘samica’ – ‘samiec’ ze względu na zdolności rozplodowe przy użyciach rzeczownika *cielę* nie gra zasadniczo roli, choć z rzadka zdarzały się przypadki jej

¹⁶ Por. tytuły: Taszycki 1934, Turska 1948.

¹⁷ SW zakwalifikował ten wyraz jako mało używany.

¹⁸ We fragmencie: *jejmość koźmi, wołmi, cielakami, cielątami i świński tenże pastewnik tak pożyteczny wypaść rozkazala i wytrzyć z kretesem* (Skoraczewo, nak., II 312), domyślać się można jakiegoś zróżnicowania semantycznego między *cielak* a *cielę*, lecz kontekst jest niewystarczający, by określić o jakie niuanse semantyczne tu chodzi.

uwidaczniania za pomocą środków leksykalnych, np.: *wolcy cieląt latosich 1, jałosków cieląt latosich 4* (Borzęciczki, pyzd., III 208), *cieląt wołków 5* (Zalesie, pyzd., III 288), *cieląt tegorocznych jałoszek 10, byczków 5* (Słomczyce, gnieźn., II 12), *cieląt rocznich 10, między którymi jałoszków 4, bysków 6, cieląt latosiego przychowku, między którymi jałoszków 6, bysków 2* (Wirydianna, pozn., I 31), *tegorocznych cieląt jałoszek 4, wołków 3* (Radomicko, kośc., I 266), *cieląt jałoszek 6, wołców 8* (Runowo, wał., I 401), *Cieląt latosich odsądzonych 5, między nimi jedna jałoszka, przy cycku 3, między nimi wołek 1* (Świdnica, wsch., I 468). Co ciekawe jedynie powyższą funkcję ma ogólnopolskie **krówka** (*cieląt terażniejszych krówek 2* – Gnin, kośc., I 325; *Cielaki przezroczone; Czerwonogwiazdowato krówka* – Ślesin, nak., II 357), gdy tymczasem analogiczne określenie samców (np. zdrobnienia od *byk*) poza funkcją dookreślenia mogą też wystąpić jako jednostki samodzielne. Z tego też powodu będą omówione osobno.

Zasadniczo jednak *cielę* postrzegane było aseksualnie, o czym świadczą przykłady, w których osobno wymienia się cielęta bez określania ich płci czy zdolności rozrodczych i zwierzęta, u których czynniki te są eksponowane, np.: *jałowiat w drugim roku 4 i wołek 1, cieląt 6 torocznych* (Łagiewniki Kościelne, gnieźn., II 27), *krów 7, byki 2, juniec 1, jałowic 4, cieląt 7* (Pakawie, pozn., I 116), *stadnik 1, wołów 4, krów 19, cieląt 9* (Myttenyno, pozn., I 162), *jałowic dwuletnich 3, wołców dwuletnich 6, latosich cieląt 4* (Kowalewo, wsch., I 444), *jałowica rocznia 1, wołek roczni 1, cieląt przy cycku 3 dni mające – 2* (Raszków, kal., RK II 136), *wolcy cieląt latosich 1, jałosków cieląt latosich 4* (Borzęciczki, pyzd., III 208).

Z kolei dla osobników starszych cecha płciowości i rozrodczości jest podstawową dla ich rozróżniania, natomiast kryterium drugorzędym, co nie oznacza, że nie stosowanym, staje się wiek.

I tak dla określenia samic, które jeszcze nie miały potomstwa, używa się form opartych na rdzeniu *jał-*. Najpopularniejszą nazwą jest **jałowica**, która występuje jako określenie podstawowe w stosunku do deminutiwów: *jałoszka, jałowiczka, jałówka*. Potwierdzają to zresztą dane leksykograficzne (SL).

Pośród tych ostatnich najczęściej w materiale znajdujemy formy wyrazu **jałoszka** (np.: *jałowicę czteroletnią, wołców dwuletnich parę, jałoszek łońskich 3, jałoszkę lato-sią* – Chocicza, pyzd., III 132; *jałowica 1 rocznia, tegorocznych cieląt jałoszek 4* – Radomicko, kośc., I 266; *jałowic in anno quarto 3, wołców anni eiusdem 2, jałowic in anno secundo 4, bysków anni eiusdem 2, jałoszków łońskich 7* – Działyń, gnieźn., II 44), następnie **jałówka** (np.: *jałowic czwartaczek 12, wołców czwartaków 6, jałowic w trzecim roku 12, wołców w trzecim roku 7, jałówek dwuletnych 12* – Grabienice, kon., III 42; *Inwentarz Wołów inwentarskich 4, jałowica dwuletnia, wół za krowę wymieniony 1, krowa po cieśli 1, krowa druga młoda po cielęciu, jałówka dwóchletnia 1* – Siedleczo, kcyń., II 164), zaś **jałowiczka** pojawia się bardzo rzadko, np.: *jałowic w czwartym roku 10, stadnik 1, jałowic w trzecim roku 14, jałowiczek dwuletnich 12* (Grabionna, nak., II 359–360).

Warto odnotować, że z terenów powiatu kaliskiego (i sporadycznie pyzdrowskiego) pochodzą przykłady *jałoszki* ze zmaszurzoną spółgłoską, np.: *jałoska czerwona w roku jednym* (Brudzew, kal., RK II 265), lub z samogłoską szumiącą zastąpioną przez ciszącą: *jałowic po pierwszych cielętach 2, stadnik stary 1, krowa zajałowiona 1, jałowic trzyletnich 1, jałowic dwuletnich 1, krów porzuchonych 3, wołów starych 8, wolcy*

czteroletnich 4, stadnik trzyletni 1, wolcy dwuletnich 1, wolcy cieląt latosich 1, jałówków cieląt latosich 4 (Borzęciczki, pyzd., III 208).

Odstępstwa od wymienionych powyżej reguł semantycznych, a więc gdy *jałowicą* określa się osobnika młodszego (*jałowice rocznie 2, jałoszkę trzyletnią* – Kozia Wolica, pyzd., III 129), równego wiekiem innym (*jałowica czerwono gwiazdowata lat 3 mająca, jałoszka czerwona lat 3 mająca* – Kuczków, kal., III 131; *jałowica dwuletnia, wół za krowę wymieniony 1, krowa po cieśli 1, krowa druga młoda po cielęciu, jałowka dwóchletnia 1* – Siedleczo, kcyń., II 164; *jałowica siwa czteroletnia 1, wolek bury łysy trzyletni 1, wół płowy czteroletni 1, po młynarzu krowa cielna 1, jałowica po tymże 1, jałowiczek czteroletnich 4, rocznich jałowiczek 6* – Gnin, kośc., I 325) lub gdy nazywa się w ten sposób samice już po wydaniu potomstwa (*jałowica piernastka 1* – Wirydianna, pozn., I 31; *jałowic po pierwszych cielętach 2* – Borzęciczki, pyzd., III 208; *jałowic pierwiastków pocielętnych 5, krowa jałowa 1* – Włóścibórz, nak., II 337) – zdarzają się rzadko. Raz tylko określenia opartego na rdzeniu *jał-* użyto w stosunku do samicy innej niż krowa: *owiec jałówek* (Tuchorza, kośc., I 297).

Do rozważanych określeń należy jeszcze dołączyć **jałowię**. Tak jak i wśród innych nazw rodzaju nijakiego, tak i tu płciowość zwierzęcia zostaje wymazana, co dobrze pokazuje następujący przykład: *jałowic trzyletnich 3, jałowic dwuletnich 4, jałowiat przeszlorocznych 5* (Bielejewo, pyzd., III 116), w którym wykładniki płci pojawiają się w określeniach zwierząt starszych, młodsze zostają „wrzucone do jednego worka” semantycznego ‘młode, bez płci’. Raz tylko pojawiło się określenie **jałonię** (Bielejewo, pozn., I 109).

Pośród powyżej podanych wyrazów z *jał-* jedynie **jałonię** oraz formy sygnalizujące mazurzenie nie wystąpiły w SL. Z czasem archaicznego charakteru nabrało **jałowię**, które przez SW oznaczane jest symbolem † (staropolskie), zaś *jałowka* i *jałoszka* stały się określeniami podstawowymi, deminutywne znaczenie natomiast pozostało jedynie przy *jałowiczce*.

‘Młody byk, tj. samiec rozrodowy’ poza nazwą podstawową *byk* określany był także za pomocą form z sufiksem zdrabniającym *-ek* i *-ko*. Ponadto *buhaj*¹⁹, *juniec* itp.²⁰, *stadnik*, *stadniczek* (por. mapa 2). Brak natomiast jakichkolwiek derywatów z *-ę*.

Mamy więc **byczek** (gnieźn.: Działyń, Słomczyce; kal.: Borucin, Kuczków; kośc.: Gnin, Jaskółki, Niepart, Tuchorza; nak.: Grabionna; pozn.: Proсна, Wielki Krosin; pyzd.: Bułaków), **byсиеk** (gnieźn.: Dziadkowo, Działyń; nak.: Ślesin; pozn.: Wirydianna) i **byško** (*Inwentarz dworski: krów dojnych 8, stadnik 1, jałowic młodych 12, jałowek cieląt 6, bysko 1* – Jabłkowo, gnieźn., II 45). Ponadto w materiale znajdziemy formy D. l.mn. z końcówką *-ów*, która poza rzeczownikami rodzaju męskiego występuje w Inwentarzach również w innych, w tym rodzaju nijakiego. Zapisy *byšków* są zatem niejednoznaczne; pochodzą jednak tylko z czterech miejscowości – gnieźn.: Działyń, kcyń.: Rąbczyn, pozn.: Proсна, Wirydianna. Wobec wcześniej przytoczanych danych formy niejasne co do rodzaju ograniczyć możemy tylko do Rąbczyna i Proсны oraz Dziadkowa (gnieźn.), gdzie wystąpiło *byška* (D. l.p.) i *byški* (M., l.mn.).

¹⁹ Jako że był to tylko jeden przykład, nie będzie dalej brany pod uwagę.

²⁰ Traktuję *juniec* jako etykietę dla wielu zapisanych w Inwentarzach fonetycznych i słowotwórczych wariantów, tj. *janiec, janczak, janeczek, joniec, jonczak, jonaszek, juniec, junczak, juneczek*.

Jak już wcześniej stwierdzono, przy osobnikach oznaczonych pod względem płci i zdolności rozrodowych wiek nie jest aż tak ważny. Przy określeniach 'byka' posunięte jest to do skrajności. O ile bowiem w cytatach typu: *byczek przeszloroc[zn]i 1* (Kuczków, kal., RK III 131), *byczek roczni 1* (Kuczków, Chrzanów, kal., RK III 139), *wolców 5, byczek 1, ciałaków rocznych 6, między którymi jałoszków 3, byśków 3* (Prosna, pozn., I 30), *byczek roczni 1* (Gnin, kośc., I 325), *byczków rocznych 2* (Bułaków, pyzd., III 214), *bysków anni eiusdem 2, jałoszków łońskich 7, byczków łońskich 2* (Działyń, gnieźn., II 44), *wypustków²¹ byczków 4* (Tuchorza, kośc., I 297), *łońskie bysiek 3* (Działyń, gnieźn., II 44), *ciolaków rocznych 6, między którymi jałoszków 3, byśków 3* (Prosna, pozn., I 30) – widać korelację wykładników morfologicznych (sufiksy zdrabniające) i leksykalnych wskazujących młody wiek, o tyle druga grupa owej korelacji przeczy, np.: *wolce 2: jeden siwy, drugi szado czerwony, byczek jeden siwy, po lat 4 lub 5 mające* (Borucin, kal., RK I 221), *byczek czarny trzyletni 1, jałowica siwa czteroletnia 1, byczek czerwony trzyletni 1, jałowica czarna przeszlorocznia 1, ciołek przeszloroczni siwy 1, ciołek czerwony trzyletni 1* (Jaskółki, kośc., I 318), *bysiek czwartoletni 1, jałoszków trzyletnich 5, cieląt rocznych 10, między którymi jałoszków 4, byśków 6, cieląt latosiego przychowku, między którymi jałoszków 6, byśków 2* (Wirydianna, pozn., I 31). Szczególnie ostatni fragment jest symptomatyczny: *bysiek* oznacza to zwierzę przed końcem 1. roku życia, to roczne, aż w końcu czteroletnie. Podobnie wyraz podstawowy *byk* jest niezdefiniowany pod względem kryterium wieku: *byk młody bury 1* (Starężyn, gnieźn., II 56), ale: *byk stary 1* (Sokołowice, kośc., I 227).

Pośród określeń pochodnych od *byk* SL i SW zanotowały *byczek* i *bysiek*. Nieznany im był natomiast *byśko*, choć drugi ze słowników rejestruje jego potencjalne podstawy, tj. *bysio* i *bysię*. Niemniej, w świetle danych leksykograficznych należałoby uznać *byśko* za formę spoza normy polszczyzny ogólnej 2. poł. XVIII w.

Z kolei hasło *stadnik* odnajdziemy tak w SL, jak i w SW, zaś *stadniczek* tylko w leksykonie z przełomu XIX i XX w. Przy wyrazie *stadnik* widać analogiczną neutralizację kryterium wieku jak w przypadku derywatów od *byk*. Tylko w następujących fragmentach pojawiają się informacje precyzujące: *stadnik stary 1, stadnik w roku 4-tym 1* (Kuczków, Chrzanów, kal., RK III 139), *stadnik trzyletni 1* (Borzęciczki, pyzd., III 208), *stadnik lat 6 jeden* (Łankowice, keyń., II 258), *stadnik czerwony pięcioletni 1* (Jaskółki, kośc., I 318), *Stadników 2, jeden 6 lat, drugi 12 lat mające* (Kuczków, kal., RK III 131). Więcej jednak mamy przykładów, w których tylko ogólnie sygnalizowany jest wiek *stadnika*; przy czym mogą to być informacje przeciwstawne nawet w obrębie jednego cytatu, np.: *stadnik stary jeden, młody drugi* (Kosieczyn, kośc., I 260), *bu[h]aj czyli stadnik stary 1* (Broniszewice, kal., RK II 243), *stadników 2, jeden młody, drugi stary* (Gałązki Małe, kal., RK I 198), *stadników starych 3, młodych 3* (Tuchorza, kośc., I 297). Ponadto znajdujemy jeszcze w materiale pary form *stadnik*, w których informacja o wieku jest zidentyfikowana tylko w przypadku jednego osobnika, np.: *stadników 2, wolców trzyletnich 2, stadnik młody 1* (Zalesie, pyzd.,

²¹ Hasło to jednorazowo tylko pojawiło się w analizowanym materiale. Zna je SL, lecz w innym znaczeniu, zaś SW w tym nas interesującym, czyli 'cielak jednolatek, łońszczak', zaznaczając jednak, że to gwaryzm.

III 288). Pośrednio²² o zaawansowanym wieku osobników świadczą cytaty, w których opozycję z jednej strony tworzy *stadnik*, z drugiej zaś – określenie istoty młodej²³, np.: *wołków z byczkami i stadnikiem 16* (Niepart, kośc., I 249), *item stadniki 2, item jałowic 4, item stadniczek 1* (Kaliska, kon., III 50), *byczków na też trawę 2, stadnik stary 1* (Słomczyce, gnieźn., II 12), *byczków 3, stadnik [207] 1* (Wielki Krosin, pozn., I 206).

Niezrozumiale natomiast w świetle powyższych wniosków przedstawia się *wół stadnik 1* (Łagiewniki Kościelne, gnieźn., II 27), ponieważ oba elementy zestawienia wzajemnie sobie przeczą, jeśli chodzi o cechę rozrodczości.

Juniec w SL definiowany jest jako ‘młody byk’, podobnie też w SW: ‘młody byk, byczek’, choć w tym drugim słowniku hasło opatrzone jest X, tj. uznano je za przestarzałe, zaś *joniec* ujęty jest w nawias prosty, czyli potraktowano je jako gwaryzm. Te lapidarne definicje nie za wiele wnoszą do naszych rozważań, wskazując jedynie na kryterium wieku i płci. Tymczasem cytaty przytoczone w SL z Krescencjusza (*Lat szkotskich drugi stopień jest iuńców albo iałowiąt; Przed dwoma latami nie godzi się ku iałowkom iuńca przypuszczać*) dodają fakultatywnie i trzeci z interesujących nas czynników, tj. zdolności rozrodcze. *Juniec* jest zatem młodym samcem, który jeszcze nie został dopuszczony do samicy (podobnie jak *jałowka* do samca). Ze względu na te niepełne właściwości rozrodcze w Inwentarzach *juńce* wymieniane są często w pobliżu wołów (*Wołów ma parę, janca trzeciego* – Wyszyny, pozn., I 24-25)²⁴ lub – częściej – jałówek, np.: *Jałowe bydło, juńce: 1. juniec z siwa sronowaty, łysy, lat 3 mający; 2. juniec z płowa sronowaty, łysy, lat 3 mający. Jałowice: 1. jałowica czerwona, łysa ma lat 2; 2. jałowica z płowa siwa, łysa, lat 3 mająca [...]* (Jabłkowo, gnieźn., II 101), *w trzeciej przegrodzie jałowiąt przeszlorocznych byśków 2 i trzeletni janeczek mały 1* (Rąbczyn, kcyń., II 173).

Wracając do czynnika wieku, to dla *juńca* można go zawrzeć – na podstawie zebranych cytatów z badanego materiału – w przedziale od roku (*juneczków łońskich parę i latosiech parę* – Dziadkowo, gnieźn., II 50) do 5 lat (*jańców pięcioletnich 3* – Siedleczo, kcyń., II 164). Niekiedy informacja ta przekazywana jest za pomocą wskazań niesprecyzowanych, np.: *junce 2, [...] juneczków młodych parę* (Binino, pozn., I 101).

Formy deminutywne (*janczak, janeczek, jonczak, jonaszek, junczak, juneczek*) rzeczywiście określają istoty młode, np.: *jonaszków latosich 6* (Łankowice, kcyń., II 258), *janeczek 1* (Grochowiska Pańskie, kcyń., II 127), *junczaka dwuletniaka 1* (Siekierki Wielkie, pozn., I 134), *juneczków młodych parę* (Binino, pozn., I 101), *janeczków młodych 16* (Dziewierzewo, kcyń., II 209), natomiast formy motywujące mogą określać osobniki w całym wspomnianym przedziale, czyli od urodzenia do 5. roku życia, np.: *joniec pięcioletni 1, jońców czwartoletnich 4, jońców łońskich 3, jońca 1 i jałowkę dwuletnią 1, rocznego jońca jednego* (Ustaszewo, kcyń., II 184).

Spoglądając na mapę 2 (na której uwzględniono także formy podstawowe *byk*), można zaobserwować pewne różnice w występowaniu określeń ‘młodego byka’ (*byk*,

²² Raz tylko przekazano tę informację *explicite*: *byczek przeszloroc[ze]ni 1 [...]. Stadników 2, jeden 6 lat, drugi 12 lat mające* (Kuczków, kal., RK III 131).

²³ Tu też zaliczam deminutiva od *stadnik*.

²⁴ Lub nawet z nimi utożsamiane: *wołów janczaków* (Osowo, pozn., I 46).

juniec, *stadnik* oraz ich warianty słowotwórcze i fonetyczne). Najczęściej pojawiał się w Inwentarzach *stadnik*, który występuje niemal powszechnie w całej Wielkopolsce; nieco rzadziej jedynie w okolicach Ostroroga. Mniej liczny jest typ *juniec*, którego większą koncentrację widać jedynie na północy regionu, na południu natomiast pojawiają się tylko punktowo²⁵. Z kolei forma podstawowa *byk* i deminutiva od niego pojawiają się najrzadziej; co prawda w całej Wielkopolsce, lecz w nietworzącym większych skupisk rozproszeniu.

Na oznaczenie wykastrowanego samca krowy używano nazw opartych na temacie *wół-/woł-/wol-*, tj. **wół**, **wolczak**, **wolczyk**, **woleczek**, **wolek**, **wolec**, oraz na *źreb-*: *źrebiec* i *źróbek*. Wyraz **wół** nie wchodzi w zakres naszego zainteresowania jako nazwa podstawowa, zaś **wolczak** i **wolczyk** miały jednokrotne poświadczenia (*Ma pańskiego bydła wolczaku jednego i konia za posesyi w jmp. Koszutckiego dane* – Dębe, kal., RK I 185; *wolczyków 2* – Tuchorza, kośc., I 297). Ze względu na trzy tylko poświadczenia wyrazu **woleczek** (*wolów roboczych 8, wolców zdatnych do [s] wkrótce do roboty 6, wolców młodszych jeszcze 8, woleczki roczniaki 5* – Gozdowo, pyzd., III 136; *Ma wolów parę inwentarskich i koni parę, ut asserit, młode woleczki, teraz dostał ze dworu trzeciego* – Proсна, pozn., I 28; *ma krów swoich 2, woleczka 1 w drugim roku* – Mrowiniec, kcyń., II 273), również jego pomijam w dalszych analizach, choć jest to ciekawy przykład deminutivum drugiego stopnia. Jego istnienie świadczyć może o tym, że forma zdrobnienia stopnia pierwszego traciła już swoją ekspresywność lub wyrazistość semantyczną.

Bliżej przyjrzymy się częściej występującym, czyli *wolek*, *wolec*, *źrebiec* i *źróbek*. Najpowszechniejszym określeniem jest **wolec**, który postrzegany był jako ‘młody wół’, np. *wolów 4*, [...] *wolca dwuletniego* (Siekierki Małe, pozn., I 135), *2 wolce: jeden płowy, czerwony drugi w latach 3, wół czerwony lat 8* (Korab, kal., RK II 269), *wolów para sierzchli czerwonej po lat 6, wolców para bestrych po lat 4, wolec płowy lat 3, drugi wolec w latach 2* (Bolimów, kal., RK II 271), *Wolów do pługa dworskiego 4, wolców dwuletnich 2, wolców rocznych 3* (Wardężyn/Węgierszczyzna, kon., III 70), *wolców w roku drugim 3*, [...] *wolów robotnych 8* (Bielejewo, pyzd., III 120), *wolów 4 od tego pługa, wolców para młodych* (Działyń, gnieźn., II 10), *Wolów pańskich w Kosieczynie do 3 pługów, które się we dworze znajdują, 23, stadnik stary jeden, młody drugi, wolców dwuletnich 4* (Kosieczyn, kośc., I 260).

Z kolei **wolek** był określeniem ‘młodego wolca’, np.: *wołu 1*, [...] *wolcu dwuletniego, wołku rocznego* (Klęka, pyzd., III 127), *wolów parę*, [...] *wolcu dwuletniego, wołku rocznego* (Klęka, pyzd., III 127), *wolów parę*, [...] *wolcu trzyletniego, wołku dwuletniego* (Kozia Wolica, pyzd., III 129), *wolcu trzyletniego, wołków rocznych 2* (Klęka, pyzd., III 127), *wolców trzyletnich 3, wołków latosich 2* (Chocicza, pyzd., III 132), *wolcu dwuletniego, wołków latosich parę* (Chocicza, pyzd., III 132), *wolec w trzecim roku 1*, [...] *wołków latosich także lichych 3* (Brodowo, pyzd., III 281), *wolców trzyletnich 2*, [...] *wołków łońskich 2*, [...] *cieląt wołków 5* (Zalesie, pyzd., III 288), *wolów parę*, [...] *wolcu dwuletniego, wołku rocznego*, [...] *wołków latosich parę* (Komorza, pyzd.,

²⁵ Co ciekawe *junac*, *junce*, *june* ‘roczny byczek’ wymienia Halina Horodyska-Gadkowska jako nazwy dzielące Słowiańszczyznę na północ – południe i charakterystyczne dla drugiego obszaru (Horodyska-Gadkowska 1967, 17).

III 130), *wolów do roboty 10*, [...] *wolec dwuletny 1*, [...] *wolek łoński 1* (Gołęcin i folw., pozn., I 183), *wolec w roku 4-tym 1*, [...] *wolków rocznych 5* (Kuczków, Chrzanów, kal., RK III 139).

Wolek był jednak wyrazem polisemicznym i poza przywołanym już znaczeniem ‘młody wolec’ mógł oznaczać ‘młodego wołu’²⁶, np.: *wolek bury łysy trzyletni 1*, *wół płowy czteroletni 1*, [...] *wolek czteroletni łysy 1* (Gnin, kośc., I 325), *wolek łoński 1* (Korab, kal., RK II 271), *wolów 4 otaksowane 80 złp, z tych wolów para się dała do Sepna chałupnikowi [...]*, *wolek dwuletniak 1 otaksowany złp 15* (Łągiewniki/Szczepowice, kośc., I 354), *wolów parę*, [...] *wolków latosich parę* (Kozia Wolica, pyzd., III 129), *wolów 4*, [...] *wolków dwuletnich 2* (Siekierki Małe, pozn., I 135), *wolków 3 roczniaków, jałowica 1 rocznia, tegorocznych cieląt jałoszek 4, wolków 3, wolów do roboty 16, do tych wolów parobków 2 i chłopców 3* (Radomicko, kośc., I 266), *wolów robotnych 20, między którymi 1 brak, krów dojnych 19, między którymi 1 bardzo stara, którą brakować trzeba, jałowic dwuletnich 5, wolków dwuletnich 12* (Świdnica, wsch., I 489).

Na podstawie zawartych w Inwentarzach informacji o wieku kastrowanego samca krowy, stwierdzić można, że zakresy *wolca* i *wołka* niemal się pokrywały, ponieważ pierwszego określenia używano dla nazwania osobników między 1. a 5. rokiem życia, zaś drugiego – między 1. a 4. Z kolei nazwa podstawowa, *wół*, najczęściej pojawiała się z przydawkami wskazującymi na wiek od 3. do 10. roku życia. Tak więc zwierzęta trzy- i czteroletnie mogły być nazywane wszystkimi trzema określeniami, a pięcioletnie *wolem* lub *wolcem*. We fragmentach, w których jednocześnie pojawiają się pary *wół* i *wolec* lub *wolek*, *wolec* i *wolek*, wartość wieku nie jest zawarta immanentnie w tych określeniach, lecz ustala się w kontekście. Mogły grać tu rolę zresztą indywidualne nawyki pisarza.

Powszechniej w 2. poł. XVIII w. w Wielkopolsce występował *wolec*. *Wolek* pojawiał się rzadziej i raczej na południu regionu. Co ciekawe, forma częstsza nie została zarejestrowana przez SL, zaś SW zakwalifikował ją jako gwarową. Hasło *wolek* znajduje się w obu słownikach.

Nazwy oparte o rdzeń *źreb-*, co do których nie ma wątpliwości, że chodzi o znaczenie ‘wykastrowany samiec krowy’, są dwie, *źrebiec* i *źróbek*. Można by tu dodać jeszcze *źrebię*, jednak powyższego znaczenia nie możemy być pewni, ponieważ jedynym argumentem przemawiającym za nim jest pojawienie się leksemu w sąsiedztwie *wołu* lub *krowy*, co wobec braku poświadczeń jednoznacznych jest niepewne.

Warunek jednoznaczności spełniają natomiast *źrebiec* (*własnego bydła wołu 1, źrebeca 1, krów 3* – Kozia Wolica, pyzd., III 129) i *źróbek*²⁷, np.: *wolów pańskich gruntowych 4, trzy ujdą do roboty, czwarty źróbek kulawy* (Osowo, pozn., I 45), *Ma wolów 4 gruntowych, z których jeden źróbek nic nie robi* (Przeciwnica, pozn., I 48), *Ma wolów 3, z tych 1 jest źróbek* (Redgoszcz, kcyń., II 297); *ma wolów pańskich 12, w których 2 źróbki* (Mała Kuczyńska, kośc., I 236).

²⁶ Raz tylko, być może omyłkowo, relacja ta została odwrócona: *wolków dwuletnich na trawę trzecią obracających się 5*, [...] *wolów rocznych na drugą trawę obracających się 6* (Słomczyce, gnieźn., II 12).

²⁷ *Żróbek* może także oznaczać młodego klaczy, o czym niżej.

Ostatni przywołany wyraz jest w pewien sposób kłopotliwy, ponieważ SL i SW łączą go ze *źrzebce*m i podają cytaty wskazujące na konie. W SL są wyłącznie takie przywołania, zaś w SW w haśle [ZRÓBEK] czytamy: „Z początku chwyci ostro, jak ten Ż. zaprzągnięty w jarzmo”, co sugerowałoby znaczenie ‘wół’, lecz pod *źrebiec* (do którego odsyła *źróbek*) definicja brzmi ogólnie: ‘mały osobnik zwierzęcia jednokopytowego’ a zamieszczone urywki tekstów wskazują na młode klaczy i oślic. Istnieje tu więc pewne zamieszanie i aby ten galimatias jeszcze powiększyć, przytoczę fragmenty z Inwentarzy, w których *źróbki* to nie osobniki młode, lecz przeciwnie – stare, np.: *wołów ratajskich 5, 2 źróbki, 3 młode* (Dębice, pyzd., III 111), *wołów ratajskich 23, między którymi większa połowa znajduje się starych źróbków* (Granecznik, kośc., I 312).

Wobec nieobecności *źróbka* w SL i kwalifikatora gwarowego w SW należy stwierdzić, że leksem znajdował się poza obrębem polszczyzny ogólnej w XVIII i XIX w., a w analizowanym materiale nie musiał oznaczać ‘osobnika młodego’, lecz niepełnowartościowego ze względu na swój wiek, brak siły czy kalectwo.

Dla określenia samicy konia użyto w badanym materiale następujących nazw: *klaczka*, *źrebica*, *źrebiczka* i *źrebka*. Ostatnia z nich pojawiła się tylko raz; niestety, w kontekście uniemożliwiającym bliższe dookreślenie wieku osobnika (*koni gruntowych 5 i szóstą źrebka* – Koźmin, pozn., I 57).

Z pozostałych określeń najszerszy zakres znaczeniowy ma *źrebica*, ponieważ oznaczać może młodą samicę od najwcześniejszego okresu aż po 4. rok życia, np.: *przy tej klaczy źrebica tegorocznia 1* (Łankowice, kcyń., II 258), *źrebica rocznia* (Szczypiorno, kal., RK I 130), *źrebica dwuletnia 1* (Wardężyn/Węgierszczyzna, kon., III 70), *źrebica w roku trzecim* (Słomczyce, gnieźn., II 12), *kara [z]rębica lat 4 mająca* (Kuczków, kal., RK III 130). Z kolei *źrebiczka* w Inwentarzach nazywała zwierzę ok. 1. roku życia (*źrebiczka wilczata przeszlorocznia* – Bielejewo, pyzd., III 116), zaś *klaczka* w 2. – *klaczka gniada 1 w roku drugim* (Bielejewo, pyzd., III 120). Trzeba jednak zaznaczyć, że pojawiają się też użycia bez sprecyzowanego wieku zwierząt, np.: *Koni fornalskich 9, do których fernal Wawrzyn poddany, klaczy, których się zażywa do powozów, 4, stadnych koni 4, to jest źrzebczaków 2, klaczka 1 i stara klacz 1, także rocznych źrzebcząt 4, koników 3, klaczka 1* (Cerekwica, kcyń., II 117).

W świetle danych SL należy stwierdzić, że do polszczyzny ogólnej należały jedynie *klaczka* (jako zdrobnienie od *klacz*) i *źrebica* (zarówno ‘młoda klacz’, jak i ogólniej ‘klacz’). *Żrebka* i *źrebiczka* nie są znane temu słownikowi i pojawiają się dopiero w SW²⁸ (który zna również dwa wcześniej wymienione hasła), można je więc uznać za rodzącą się innowację leksykalną.

Za określenia młodych konia i klaczy, których płeć nie jest zdefiniowana, uznac można rzeczowniki rodzaju nijakiego (*źrebiec*²⁹, *źrebczę*) lub ich warianty słotwórcze z *-ak* (*źrebak*, *źrebczak*). Cytaty, w których pojawia się *źrebiec*, wskazują, że mogło być to zwierzę przed 1. rokiem życia, jak i po jego skończeniu, ale młodsze niż dwuletnie, np.: *klacz kasztanowata w jedenastym roku ze źrebięciem miesięcznym* (Łagiewniki/Szczepowice, kośc., I 353), *zdrzebiec cisawe w roku* (Korab, kal., RK II 268), *koni po*

²⁸ Pierwszy z wyrazów w postaci *źróbka* i z odesłaniem do *źrebica*.

²⁹ Ponadto *źrebiec* oznaczać też może młodego wołu.

większej części starych 9, między nimi 5 nosatych, klaczy starych 3, ślepe oraz nosate 2, trzecia zdrowa, źrebię roczne, już zarażone (Świdnica, wsch., I 489). Wyraz z konkurencyjnym formantem, **źrebak**, użyty został na oznaczenie osobnika co najmniej rocznego: *źrebaków rocznych 5, starszych 4* (Parkowo, pozn., I 174), *źrebiak 1 półtora lat mający* (Wałdowo, nak., II 344). Pozostałe wyrazy, **źrebczę** i **źrebczak**, występują w Inwentarzach rzadko i tylko w jednym kontekście na tyle szerokim, by można było określić wzajemne relacje semantyczne między leksemami: *źrebczak przeszloroczni i latosich źrebcząt 3* (Graboszewo i Graboszewko, pyzd., III 268). Podobnie jak w parze *źrebię – źrebak*, tak i w *źrebczę – źrebczak* powtarza się zróżnicowanie semantyczne ‘młodszy’ – ‘starszy’, choć dotyczy nieco innych przedziałów wiekowych.

Słowniki notujące słownictwo epoki potwierdzają tylko istnienie *źrebięcia* (SL, SW) i *źrebaka* (SW); *źrebczęcia* i *źrebczaka* w nich nie odnalazłem³⁰. Bardziej skomplikowany jest przypadek *źrebaka*, który obok *źrebiaka* został odnotowany przez SW, ale z odesłaniem do hasła *źrebiec*, a nie *źrebię*, a więc do nazwy osobnika starszego niż forma z -ę (o czym niżej).

Nazwy młodych koni to *konik*, *ogierek*, *źrebiec* i *źróbek*. (Wymienione określenia są bezsporne, ponadto być może należałoby tu zaliczyć także niektóre przypadki z grupy poprzedniej – zwłaszcza z -ak – jednak sam materiał nie wskazywał, że chodzi tu jednoznacznie o osobniki męskie). Najszerszy zakres ma tu **źrebiec**, którym w Inwentarzach określano zwierzęta od urodzenia po 4. rok życia, np.: *przy tej klaczy źrebiec tegoroczny kary 1* (Łankowice, kcyń., II 258), *źrebiec roczny kary* (Świdnica, wsch., I 468), *źrebców para sronowatych, które mają po 2 lata, w trzecim są otaksowane złp 40, klacz kasztanowata w jedenastym roku ze źrebięciem miesięcznym* (Łagiewniki/Szczepowice, kośc., I 353), *Koni fornalskich starych zrobionych 9, źrebców trzeletnich 3, latosich 3, źrebiec i źrebica* (Grabienice, kon., III 42), *źrebiec cisawy w lat 4* (Bielejewo, pyzd., III 116).

Pozostałe określenia mają większą specjalizację i częściowo wchodzą w zakresy znaczeniowe *źrebca*, ponieważ **konik** oznacza zwierzę do 1. roku życia (*klacz gniadojasna z rzebięciem konikiem latosim* – Słomczyce, gnieźn., II 12; *konik gniady przeszloroczni* – Bielejewo, pyzd., III 116), zaś **ogierek** posłużył do nazwania osobnika rocznego: *ogierek roczni* (Gozdowo, pyzd., III 136).

Ciekawie rzecz się przedstawia z wyrazem **źróbek**, ponieważ w cytatach nie znajdziemy określeń wieku zwierzęcia, lecz jedynie wskazania na jego różnie pojmowaną ułomność (np. ze względu na sprawność fizyczną), np.: *Ma wołów gruntowych 6, konia 1, drugi źróbek na nic się nie zda* (Kozmin, pozn., I 57), *konia mu dano po śmierci pańskiej źróbka, kalikę* (Wyszyny, pozn., I 24), *koni 4, ale źróbki* (Choryń, kośc., I 309).

Na swego rodzaju niezwykłość *źróbka* wpływa i to, że częściej w badanym materiale oznaczał młodego wołu niż konia, co z dzisiejszego punktu widzenia jest zaskakujące, oraz to, że z czasem wyraz został przesunięty z normy ogólnej polszczyzny (SL) poza nią i nacechowany gwarowością (SW). Inaczej stało się w przypadku *konika*, *ogierka* i *źrebca*, które zna tak SL, jak i SW.

³⁰ W SW jest jedynie *źrebczyk*.

Tabela 1. Określenia młodego konia ze względu na płeć i wiek

Wiek	Samice		Bez rozróżnienia płci			Samce	
do roku	źrebica	źrebiczka	źrebię		źrebczę	źrebiec	konik
1. rok życia				źrebak	źrebczak		ogierek
2 lata		klaczka					
3 lata							
4 lata							

Jako że *Materiały do dziejów chłopia wielkopolskiego* skupione były z oczywistych względów na kulturze wsi, niemal nie pojawiają się w nich zwierzęta inne niż hodowlane. Niemniej, i takie się trafiają. Cytat: *Jeżeli na lasach żołdź, bukiew się urodzi, pow[in]ien młynarz tak bydło, jako świnie swoje do Galewa z młyna wygnać i nie zbierać żołdźzi ani bukwi pod strafem 10 tal., co facit 60 zł i sforę ogarcząt wychować jako i w Mnichach* (Galewo, pozn., I 5) dowodzi żywotności -ę także wśród nazw istot młodych zwierząt niehodowlanych. Jest to jednak przykład odosobniony.

*

Choć **rzeczownikowe określenia zwierząt ze względu na wiek**³¹ są bardzo interesujące w aspekcie słowotwórczym, to ze względu na ramy artykułu ich analizę ograniczymy jedynie do kwestii formantu. Interesować nas będzie tylko sufix rzeczownikowy, np. *czwart-aczka*, *dwuletni-ak*, nie zaś chociażby kwestia jaki gatunek zwierzęcia określa, z jakim typem derywacji mamy do czynienia, jaki jest rodzaj podstawy itd.

Rzeczowniki rodzaju żeńskiego reprezentuje pięć leksemów, które można zakwalifikować ze względu na formant do czterech typów: *dwulat-ka* (Tuchorza, kośc., I 297), *dwuletni-aczka* (Garzyń, kośc., I 238) i *czwart-aczka* (Grabienice, kon., III 42; Broniszewice, kal., RK II 243), *dwuletn-ica* (Mnichy i Galewo, pozn., I 3), *dwuletni-czka* (Sokołowice, kośc., I 228). Materiału jest tu jednak zbyt mało, by uogólniać wnioski.

Obficie przedstawia się materiał rzeczowników rodzaju męskiego. Jest on jednak niemal zupełnie zdominowany przez leksemy z sufixem *-ak*: *półroczniak* (Myttenyno, pozn., I 161), *roczniak* (Ustaszewo, kcyń., II 184; Gozdowo, pyzd., III 136; Jabłkowo, gnieźn., II 107; Radomicko, kośc., I 266; Strzałków, kal., RK II 180; Bielejewo, pyzd., III 120; Działyń, gnieźn., II 44; Pomarzanki, gnieźn., II 48; Wałdowo, nak., II 344; Myttenyno, pozn., I 161; Borowo, kośc., I 219; Kosieczyn, kośc., I 260), *dwuletniak* (Łagiewnicki/Szczepowice, kośc., I 354; Siekierki Wielkie, pozn., I 134; Karmin, kal., RK III 152; Bułaków, pyzd., III 214; Kaczygórka, pyzd., III 217; Mycielinek, pyzd., III 225; Trzemeszno Lubuskie, pozn., I 141; Sokołowice, pozn., I 238; Garzyń, kośc., I 238; Łagiewnice/Szczepowice, kośc., I 354; Świdnica, wsch., I 468), *dwuroczniak* (Osiek, kon., III 59; Osiek, kal., RK I 171), *trzeciak* (Myttenyno, pozn., I 162; Gołęcin i folwark Podolany, pozn., I 182; Sokołowice, kośc., I 228; Kosieczyn, kośc., I 260;

³¹ Wiele spośród formacji należących do tej kategorii może mieć charakter okazjonalny, a tym samym może nie być notowanych przez słowniki. Z tego też powodu przy tej kategorii zrezygnowano z ustalania przynależności jednostek do polszczyzny ogólnej.

Szołdry i Rogaczewo, kośc., I 280; Wyskoć, kośc., I 276; Gola, kośc., I 294; Łysiny, wsch., I 451; Świdnica, wsch., I 468), **trzyletniak** (Bułaków, pyzd., III 214), **czwartak** (Grabienice, kon., III 42; Kurcew, kal., RK I 149; Karmin, kal., RK II 152; Wyganki i Żerniki, kal., RK III 120; Kuczków, kal., RK III 130; Karminek, kal., RK III 173; Grabienice, kon., III 42; Bielejewo, pyzd., III 116; Czarnotki [i in.], pyzd., III 202; Łaskawy, pyzd., III 248; Brodowo, pyzd., III 281; Zalesie, pyzd., III 288; Działyń, gnieźn., II 44; Ławki, gnieźn., II 94; Popówko, pozn., I 15; Trzemeszno Lubuskie, pozn., I 141; Myttenyno, pozn., I 162; Gołęcin i folwark Podolany, pozn., I 182; Borowo, kośc., I 219; Sokołowice, kośc., I 228; Kosieczyn, kośc., I 260; Radomicko, kośc., I 267; Świdnica, wsch., I 468; Szoldry i Rogaczewo, kośc., I 280), **piętnak** (Kuczków, kal., RK III 130; Czarnotki [i in.], III 202; Brodowo, pyzd., III 281; Sokołowice, kośc., I 228; Kosieczyn, kośc., I 260; Świdnica, wsch., I 468), **szóstak** (Karminek, kal., RK III 173).

Z formantem *-ak*, sprzedając nieco omawianie nazw ludzi, pojawiają się także określenia ludzi ze względu na ich wymiar powinności wobec dworu: **dwudniak** (Połajewo, pozn., I 201; Wielki Krosin, pozn., I 206; Boruszyn, pozn., I 208; Tarnówko, pozn., I 209; Młynkowo, pozn., I 211; Skrzetusz, pozn., I 205), **trzydniak** (Połajewo, pozn., I 200; Wielki Krosin, pozn., I 206; Tarnówko, pozn., I 209; Młynkowo, pozn., I 211; Boruszyn, pozn., I 208; Skrzetusz, pozn., I 205). Powyższe rzeczowniki odnoszące się do ludzi wystąpiły jedynie w materiale z powiatu poznańskiego.

Formacje z sufiksem innym niż *-ak* to: **roczni-aczek** (Gozdowo, pyzd., III 136), **dwulat-ek** (Tuchorza, kośc., I 297) i **trzytat-ek**. (Tuchorza, kośc., I 297), **dwuroczn-ik** (Osiek, kal., RK I 114).

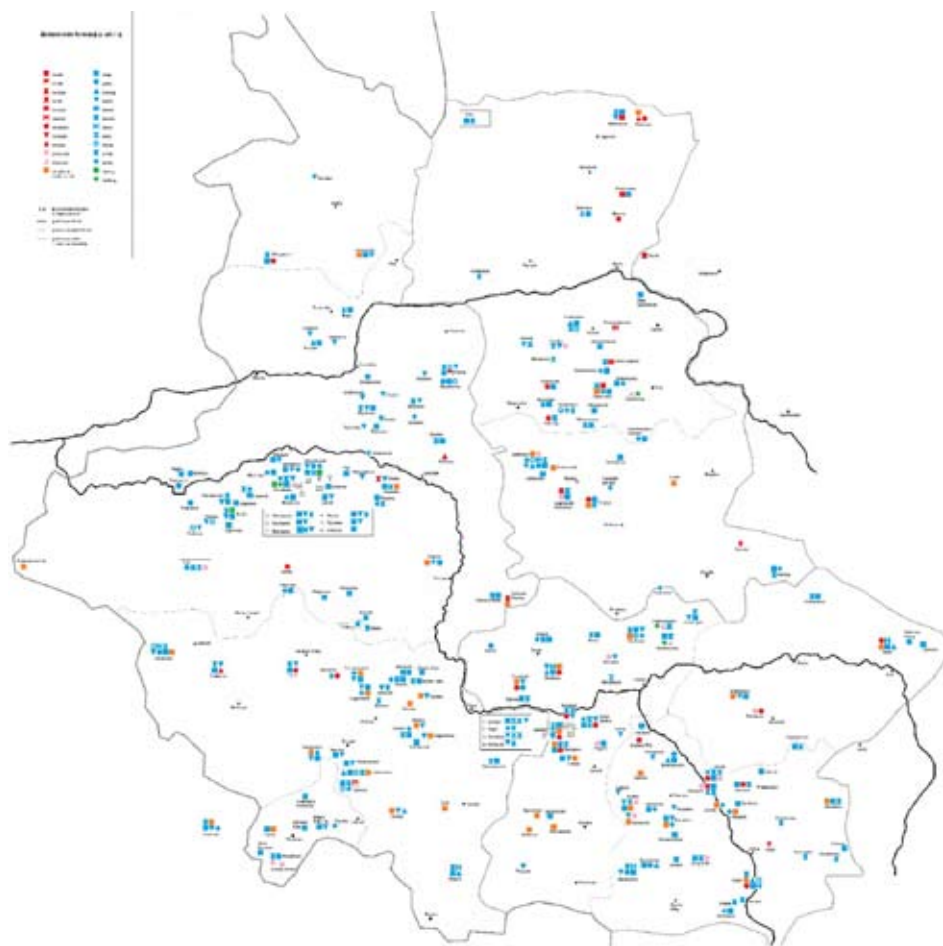
Z powyższego przeglądu określeń zwierząt ze względu na wiek widać, że były one zdominowane przez formacje z *-ak*. Występowały w całej Wielkopolsce, choć szczególnie często na jej południu. Zatem północ i południe regionu stanowiły dwa bieguny różnych znaczeń *-ak*: nazwy istot młodych – nazwy istot ze względu na wiek (por. mapa 1).

*

By pokazać ogólniejsze tło nazw istot niedoroslých zajmę się określeniami młodych istot ludzkich. Przedstawię takie szeregi wariantów, w których choć jeden z nich zawiera interesujący nas formant, *-ak* lub *-ę*.

Pierwszy szereg wariantów to ogólne określenia ‘młodych istot ludzkich’, czyli *dziecię/dziecko* i *działki/dzieci*. Formą *działki* jako poświadczoną jedynie z Rościmina (nak., II 308) nie będę się dalej zajmować. Z pozostałych – w świetle danych leksyko-graficznych – za podstawową nazwę uznać można **dziecię**, ponieważ SL określa **dziecko** jako deminutivum właśnie od *dziecię*, zaś SW odsyła do tegoż. Ponadto oba słowniki podają liczbę mnogą **dzieci** przy *dziecię*, natomiast przy *dziecko* milczą w tej kwestii, choć cytaty z SL wskazują na formę *dziecka*.

Biorąc pod uwagę formy l.p., okazuje się, że jest ich niewiele w stosunku do form l.mn. i że występują one w XVIII w. na terenie całej Wielkopolski niemal w równowadze. Nieznacznie tylko przeważa *dziecko* (w 12 miejscowościach) nad *dziecięciem* (w 8). Ponadto w 3 punktach wystąpiły oba określenia. Nie można więc wyciągać ogólniejszych wniosków.

Mapa 1. Zestawienie formacji słowotwórczych z -ę i -ak

‘Dzieci urodzone w czasie jednego porodu’, tak jak i dziś, nazywano *bliźniętami*: *Komornica Barbara wdowa ma dzieci 2 bliźniąt* (Brzączewo, pozn., I 38), *Katarzyna dzieci ma 2 bliźniąt* (Sycyno, pozn., I 42). Jak widać z przytoczonych cytatów w Inwentarzach dobrze jest zachowany formant -ę, nie ma jeszcze poświadczeń forma z -ak.

Na oznaczenie ‘dziecka płci męskiej’ używano przede wszystkim wyrazu *chłopiec* (*Ten półtrolnik z żoną ma dzieci: chłopca 1, dziewcząt 2* – Proсна, pozn., I 27), choć użycia w tym znaczeniu są rzadkie. O wiele częściej leksem ten oznacza ‘służącego’³²,

³² Dzieje się tak dlatego, że „chłopskie małżeństwo podporządkowane zostało potrzebom i wymogom gospodarstwa: rodzina była jednocześnie jednostką produkcyjną, a sposób produkcji dyktował optymalny jej

np.: *W tej izbie mieszka rataj przezwiskiem Michał Niemczewski, ma 2 synów imieniem Tomasza i Mateusza, mający żonę, zaciąg robi przez cały tydzień pojedynczo bydłem, chowa chłopca imieniem Janka do wołów* (Mrocza, nak., II 366-367), *Kazimierz Piłarczyk, z Wielkich Siekierok rodem, służy za chłopca w Tarnowie. Walenty Gielniaczyk służy za młynarczyka w Główny* (Siekierki Wielkie i Małe, pozn., I 138), *chłopiec służebny Stanisław poddany* (Dębice, pyzd., III 111), *chłopiec do poganiania* (Kębłowo, pyzd., III 205), *Kazimierz chłopiec wolarek* (Łągiewniki Kościelne, gnieźn., II 27). *Chłopiec* występował w świetle Inwentarzy niemal powszechnie w całej Wielkopolsce – brak poświadczeń jedynie z powiatu kcyńskiego.

Oba wskazane znaczenia wyróżnia SW, drugie z nich także SL; ponadto znajdziemy w nich jeszcze ‘młodzik’, którego wyróżnienie w analizowanym materiale jest jednak trudne. Zresztą niektóre z wymienionych znaczeń mogą współwystępować, np. w cytacie: *Michał Kozielec poddany nowoobsadzony chałupnik ma żonę Maryjannę, Tomasza za parobka poddanego, chłopca Józefa Katarzyny Bukowskiej syna* (Starężyn, gnieźn., II 55) – domyślać się możemy, że leksem *chłopiec* ma przede wszystkim znaczenie ‘służący’, lecz jednocześnie jest ‘młody’.

Także wyraz **chłopak** mógł oznaczać ‘służącego’ (*Chłopak służący Augustyn lat 12, poddany* – Brudzew, kal., RK II 265; *Mateusz Miczek z żoną ma chałupę, w której posowa zła na komorze, szczytu w chliwie i stodole sochy ni ma, dzieci: synów 2 małych, córkę 1, parobków 2 poddanych, chłopaka luźnego, dziwek 2 poddanych, koni 3 pańskich, a jego 1, wołów 3 pańskich, a piąty jego, krów 2 pańskich i jego* – Niegolewo, pozn., I 178) i ‘dziecko płci męskiej’ (*Stanisław Hojnicky ma żonę poddaną, parobka poddanego imieniem Matusza, dzieci 2: chłopaka i dziewczę, wołów 4, krowę 1, wóz, pług, radło — to wszystko pańskie* – Karmin, kal., RK III 170), lecz miał on o wiele mniejszą frekwencję niż *chłopiec*. Wystąpił jedynie w kilku punktach na południowym wschodzie (powiat kaliski: Karmin, Rososzyca oraz blisko siebie położone Brudzew, Bolimów i Korab) i raz w centrum (w Niegolewie w powiecie poznańskim) Wielkopolski.

Chłopak, choć znany SL i SW, nie był jednak słowem neutralnym, gdyż pierwszy słownik określił, że to „w grubej mowie”, zaś drugi – opatrzyl kwalifikatorem pog. (pogardliwie). Wyekscerpowany materiał nie potwierdza jednak negatywnego nacechowanie tego wyrazu, lecz świadczy o obecności i ekspansywności formacji z *-ak*.

Trzeci z leksemów oparty na podstawie *chłop-*, to **chłopczyk**, który pojawił się tylko w jednej miejscowości, oznaczając ‘dziecko płci męskiej’: *Mają dzieci: chłopczyków 3, dziewczątka 1* (Prosna, pozn., I 27). Wyraz ten SL i SW odnotowały jako zdrobnienie od *chłopiec*.

Repertuar nazw ‘młodych kobiet’ jest jeszcze liczniejszy, ponieważ składają się na niego: *dziewa, dziewczątka, dziewczę, dziewczyna, dziewczynka, dziewka*. Poszczególne określenia omówione zostaną ze względu na ich frekwencję.

kształt” (Marody, Giza-Poleszczuk 2004, 199). Dzieci dla rodziców były więc nie tylko potomstwem, lecz także siłą roboczą – stan ten poświadczają Inwentarze, np. *Ma parobka Stanisława syna, chłopców synów: Jana, Wojciecha, Macieja, Szczepana i córkę Katarzynę* (Dąbrowa, pozn., I 91). Szczegółowo wymiar gospodarzy rodziny chłopskiej omawia Witold Kula (1983, 233–246).

Najczęściej występowała **dziewka**, która oznaczała ‘służącą niezamężną’ (SL, SW), np.: *W tej wsi jest kmieci 4 z żonami, ci kmiecie mają po trojgu czeladzi, to jest po 1 parobku, po 1 średniaku i po 1 dziewczce, rachuje się tedy w jednym domu po osób 5* (Babia, kon., III 7). Niekiedy była to po prostu ‘młoda służąca’ niekoniecznie niezamężna, np. *żona Janowa za dziewczkę* (Prosna, pozn., I 28), lub ‘służąca’ w każdym wieku, np. *Dziewka rodowiczka Maryjanna wdowa, lat 46* (Korab, kal., RK II 268). Nie udało się potwierdzić w analizowanych materiałach innych znaczeń notowanych przez przywoływane słowniki, jak: ‘młoda niezamężna kobieta’, ‘córka’, ‘synowa’, ‘dorosła dziewczyna’, ‘druhna’, ‘nierządnica’.

Rzadziej występowała **dziewczyna**, która w Inwentarzach pojawia się w cytatach potwierdzających znaczenia wynotowane z SL, tj. ‘młoda dziewczka’ (*Dziewka Maryjanna lat 24, dziewczyna średnia Maryjanna lat 16* – Bolimów, kal., RK II 272) i ‘służąca dziewczyna’ (*Dziewczyna służąca, rodowiczka, lat 14* – Korab, kal., RK II 268). W SW pojawia się jeszcze jedno znaczenie, w naszych materiałach niepoświadczone, ‘dziecko płci żeńskiej’. Trudno orzec, czy brak poświadczeń z ziemi wschowskiej, powiatów waleckiego, kcyńskiego i nakielskiego, to odbicie rzeczywistej sytuacji językowej, czy niewielkiej ilości danych z tych terenów.

Podobne wątpliwości pojawić się mogą przy wyrazie **dziewczę**, który w Inwentarzach ma jeszcze mniejszą frekwencję. SL podaje, że to deminutivum słowa *dziewka*, zaś SW – ‘młoda panna’ lub ‘dziecię płci żeńskiej’. Pierwsze ze znaczeń potwierdza cytat z Kurowa (*Gospodarz ten nie ma nic pańskiego, czeladzi nie chowa, prócz jednego dziewczęcia imieniem Barbary poddanej z Kurowa* (kośc., I 368)), drugie z Prozny: *Ten półrolnik z żoną ma dzieci: chłopca 1, dziewcząt 2* (pozn., I 27). W cytacie z Kurowa pojawia się ponadto sem ‘służąca’, który zresztą w Inwentarzach dominuje.

Sporadycznie w analizowanych materiałach pojawiały się: **dziewczątko** i **dziewczynka**. Oba w znaczeniu ‘dziecko płci żeńskiej’: *Mają dzieci: chłopczyków 3, dziewczątko 1* (Prosna, pozn., I 27), *mają dziewczynkę córeczkę Reginę* (Ordzino, pozn., I 54), *Magdalena mieszkająca poddana w tej chałupie, mąż jej na precce, ma 3 dziewczynki, Reginę, Annę, Maryjanę* (Prosna, pozn., I 28). *Dziewczątko* i *dziewczynka* były definiowane w SL i SW jako zdrobnienia od podstaw *dziewczę* i *dziewczyna*. Choć cała czwórka wyrazów występuje w Inwentarzach, to nie do końca można mówić o kontynuowaniu znaczenia w derywatach, które oznaczają ‘dzieci’, podczas gdy podstawy – przede wszystkim ‘osoby służące’.

Raz pojawiła się w Inwentarzach **dziewa** (*dziewę Jadwigę także poddaną* – Popowo, pozn., I 17), którą w świetle danych z SW³³ ‘dziewczę hoże, urocze, niewinne, dziewica’ należałoby interpretować jako derywat wsteczny od *dziewczę*.

*

Nim przejdziemy do uogólniających rozważań słowotwórczych, podsumujmy aspekt dialektologiczny, tj. odpowiedzmy na pytanie, czy zebrany materiał można określić jako specyficznie wielkopolski. Brak poświadczeń z SL lub poświadczenia z kwalifikatorami wskazującymi na znajdowanie się poza normą polszczyzny ogólnej charakteryzuje 23 wyrazy, co przy 97 analizowanych stanowi całkiem pokaźny procent – 24. Są

³³ SL nie notuje tego hasła.

to: *byśko, chłopak, cielczę, cytak, cytówka, jałonię, jarlaczek, jarlaczka, jarlak, jarlica, jarliczka, joniec/juniec, półwieprzek, proszczak, skopiak, stadniczek, świneczka, wolec, źrebiczka, źrebczak, źrebczę, źrebka, źróbek*. Do zbioru tego doliczyć jeszcze można jednostki nieakceptowane przez słowniki w pewnych wariantach fonetycznych: *indy-czę*, jeśli *in > jen* lub *cz > sz*, zmasurzone formy *jałoszki*. Okazuje się więc, że co czwarta z wyekscerpowanych z Inwentarzy nazw istot niedorosłych znajdowała się poza normą polszczyzny ogólnej. Jednakże w świetle wykorzystanej metody³⁴ oraz istniejących opracowań, niestety, nie można stwierdzić, czy były to regionalizmy wielkopolskie czy też jednostki spoza normy nieograniczone terytorialnie.

*

Przeanalizowanie 97 jednostek nazywających istoty młode (tabela 2) pozwoliło ustalić, że najczęstszym formantem w tej grupie jest *-ak*, który stanowi 22% zbioru. Następne co do liczebności są *-ek* (19%), *-ka* (15%) i *-ę* (14%), kolejne formanty występują w o wiele mniejszej liczbie formacji (szczegółowe dane w tabeli 2). Okazuje się więc, że w badanych materiałach *-ę* wcale nie dominuje w kategorii nazw istot młodych, gdyż pojawiają się tu licznie inne sufiksy, przede wszystkim deminutywne, z czego trzy tworzą takie same lub nawet większe zbiory. Podobnie zresztą było już wcześniej. Krystyna Kleszczowa, opisując staropolskie nazwy istot młodych, wylicza, że odnotowała 20 przykładów na *-ę*, po 11 na *-ek* i *-ik*, 4 na *-ka*, 3 na *-ec* oraz po jednym na *-ko*, *-ak* i *-na* (Kleszczowa 1998, 85). Już dawniej więc *-ę* nie było jedynym wykładnikiem kategorii nazw istot młodych, choć było w tej grupie wykładnikiem nieco liczniejszym od innych. Inwentarze z 2. poł. XVIII w. pokazują, że stan posiadania zmienił się na niekorzyść formacji z *-ę*.

Należy przyznać, że spośród wszystkich sufiksów z tabeli 2 *-ę* był najbardziej wyspecjalizowany, wskazując osobniki najmłodsze. Niemniej, nie wystarczyło to do zachowania dawnej pozycji, stąd przykłady resufiksacji formantami deminutywnymi, które miały większą frekwencję, a przez to silniej były osadzone w systemie leksykalno-słowotwórczym. Należy jednak podkreślić, że rywalem *-ę* nie był jedynie *-ak*, lecz i inne sufiksy deminutywne, używane wtórnie na zasadzie skojarzenia i przylegania w rzeczywistości pozajęzykowej dla określania istot młodych.

Spróbujmy jednak zastanowić się jeszcze, dlaczego to właśnie *-ak* był głównym konkurentem dla *-ę*. Dotychczas przyczyny resufiksacji tłumaczono najczęściej na pięć sposobów.

³⁴ Ponadto pewne usterki leżą po stronie źródeł. Agnieszka Piotrowska-Wojaczyk stwierdza, że geografia 58,22% wyróżnionych przez nią regionalizmów leksykalnych nie została w badanych przez nią słownikach określona (Piotrowska-Wojaczyk 2011, 72). Z kolei Joanna Czerny ustaliła, że w SL tylko przy 27 dialektyzmach znajduje się lokalizacja i że autor nigdy nie powoływał się na materiał pochodzący z Wielkopolski i Śląska (za: Piotrowska-Wojaczyk 2011, 72).

Tabela 2. Formanty nazw istot mlódych i odliczebnikowych określić ze względu na wiek

Formant	Nazwy istot niedoroslých i ze względu na wiek	Liczba
-ak	<i>chlopak, cielak, ciolak, cytak, czwartak, dwuletniak, dwuroczniak, piętak, półroczniak, janczak/ jonczak/ junczak, jarlak, kurak, kurczak, roczniak, skopiak, szóstak, trzeciak, trzyletniak, wieprzak, woleczak, źrebak</i>	21
-ek	<i>byczek, bysiek, ciolek, dwulatek, jarlaczek, janeczek/ juneczek, jarliczek, koziołek, ogierek, półwieprzek, roczniaczek, skopek, stadniczek, trzylatek, wieprzek, woleczek, wolek, źróbek</i>	18
-ka	<i>dwulatka, dziewczynka, dziewczka, jałozka, jarka, jarlaczka, jarliczka, klaczka, krówka, maciorka, owieczka, świneczka, świnka, źrebiczka, źrebka</i>	15
-ę	<i>bliźnięta, cielę, dziecię, dziewczę, gęsię, indyczę, jagnię, jalonię, jałowię, kaczę, koźlę, kurczę, prosię, źrebię</i>	14
-ec	<i>chlopiec, janiec/ joniec/ juniec, wolec, źrebiec</i>	4
-ica	<i>dwuletnica, jarlica, świńczyca, źrebica</i>	4
-ik	<i>dwurocznik, konik, woleczyk</i>	3
-czę	<i>cielczę, źrebczę</i>	2
-czak	<i>proszczak, źrebczak</i>	2
-aczka	<i>czwartaczka, dwuletniaczka</i>	2
-iczka	<i>dwuletniczka, jałowiczka</i>	2
-ówka	<i>cytówka, jałówka</i>	2
-ko	<i>byśko, dziecko</i>	2
-aszek	<i>jonaszek</i>	1
-yk	<i>chłopczyk</i>	1
-nik	<i>stadnik</i>	1
-qtko	<i>dziewczqtko</i>	1
-yna	<i>dziewczyzna</i>	1
ucięcie	<i>dziewa</i>	1
Razem		97

Kazimierz Nitsch widział tu proces natury fleksyjnej, tj. uproszczenie odmiany rzadkich w języku polskim rzeczowników z tematem rozszerzonym (np. *kurczę, kurczęcia, kurczęciu* itd.) do regularnych odmian typu *kurczak, kurczaka, kurczakowi* (Nitsch 1911, 66). Na podłoże fonetyczno-fleksyjne szerzenia się *-ak* zwraca uwagę Halina Turska (1948, 190–202), która podobnie jak K. Nitsch stwierdza niedogodność odmiany rzeczowników z tematem rozszerzonym, lecz jednocześnie zauważa, że o zaniku typu *cielak* w gwarach mazowieckich i innych zdecydowała denalizacja wygłosowego $-ę < -q$ w XVII w.

Zupełnie odmiennie popularność *-ak* tłumaczy Witold Truszkowski, którego zdaniem formant ten szerzył się w polszczyźnie ogólnej pod wpływem języka chłopów i robotników (ze względu na swoją ekspresywność) lub też ze względu na oddziaływanie języka rosyjskiego, np. *kulak* (Truszkowski 1954, 160–161). Wydaje się jednak, że są to czynniki zbyt późno oddziałujące, by mogły wyjaśniać zastępowanie *-ę* przez *-ak* w nazwach istot mlódych.

Wanda Pomianowska z kolei opowiada się za czynnikiem semantycznym, choć i o fonetycznym wspomina, w szerzeniu się *-ak*. Został on przeniesiony zdaniem badaczki z osobowych nazw odcjowskich i odmiejscowych męskich na zwierzęta, gdzie jego pierwotną funkcją „było wyróżnianie nazw samców z nie zróżnicowanego pod względem rodzajowym tła nazw młodych zwierząt (na *-ę*)” (Pomianowska 1963, 116).

Jeszcze inaczej widzi sprawę Karol Dejna, który opowiada się za dwoma czynnikami sprawczymi, fonetycznym i semantycznym; „tendencję do wyrównań tematu w nazwach istot niedorosłych na *-ę* wspierała dążność do wyodrębnienia spośród nich obok grupy nazw oznaczających bardzo małe stworzenia (*kurczę, cielę*) grupy nazw z przyrostkiem *-ak*, oznaczających stworzenia podrosłe (*kurczak, cielak*)” (Dejna 1993, 208).

Jak widać z powyższego przeglądu teorii szerzenia się *-ak*, nie ma jednego decydującego czynnika, zaś w próbach objaśnień zjawiska widoczne jest wraz z upływem czasu przesunięcie wagi z płaszczyzny gramatycznej na semantyczną. Również poniższe rozważania idą tą drogą, choć należy podkreślić, że nie chodzi tu o zakwestionowanie wcześniejszych hipotez – gdyż skłaniam się do tego, że do szerzenia się *-ak* kosztem *-ę* przyczyniło się wiele tendencji, w tym te opisane przez przywołanych badaczy – lecz podanie pod rozwagę kilku możliwych uzupełnień.

Na XVII w. przypada spadek produktywności formacji z *-ę* oraz pojawienie się pierwszych formacji z *-ak* wśród nazw istot niedorosłych (Dobrzyński 1974, 54) oraz szybko zahamowany proces kształtowania się kategorii żywotności w liczbie mnogiej rzeczowników rodzaju męskiego (Rzepka 1975, 77). Zjawiska niepowiązane? W świetle analizowanych materiałów wydaje się, że jednak – tak.

Ponad połowę zbioru analizowanych leksemów stanowią rzeczowniki rodzaju męskiego (51 wyrazów, 52%), następnie – żeńskiego (27, 28%) i nijakiego (19, 20%) – por. tabela 3. Jeśli pojawiają się grupy zwierząt, to najczęściej wyróżnia się z nich samce. Wyodrębnianie się osobników rodzaju męskiego widać również wśród ludzi. W analizowanym materiale młodego mężczyznę określano jedynie za pomocą rzeczowników rodzaju męskiego (*chłopak, chłopczyk, chłopiec*), zaś kobiety – żeńskiego (*dziewczyna, dziewczynka, dziewczka*) i nijakiego (*dziewczątka, dziewczę*)³⁵. Można więc zmodyfikować cytaty przywoływanej już W. Pomianowskiej i stwierdzić, że „wyróżnianie nazw samców z nie zróżnicowanego pod względem rodzajowym tła nazw młodych zwierząt” (Pomianowska 1963, 116) dotyczyło nie tylko *-ak* i *-ę*, ale po prostu przeciwstawiało osobniki męskie wszelkim innym. Jednym zaś ze sposobów na owo wyodrębnienie czy też przeciwstawienie było wzmocnienie gramatycznych wykładników męskości przez włączenie w paradygmat męskiej odmiany za pomocą sufiksów *-ak*, *-ek* i innych przywołanych w tabeli 2.

³⁵ K. Nitsch na Śląsku zanotował podobne zjawisko w zakresie *nomina propria*. „Oto małe dziewczątka, do lat kilkunastu, oznacza się zawsze nazwą na *-ę*, przejętą od niedorosłych istot [...]”, np. *Czyżulczę* (ojciec *Czyż*, matka *Czyżula*), *Lipię* (ojciec *Lipa*), dwie *Szełiżczęta* (ojciec *Szełiga*, matka *Szełiżka*) (Nitsch 1911, 66).

Tabela 3. Nazwy istot młodych wg rodzajów

Rodzaj męski	Rodzaj żeński	Rodzaj nijaki
<i>byczek, bysiek, chłopak, chłopczyk, chłopiec, cielak, ciolak, ciolek, cytak, czwartak, dwulatek, dwuletniak, dwuroczniak, dwurocznik, janczak/ jonczak/ junczak, jonaszek, janeczek/ juneczek, janiec/ joniec/ juniec, jarlaczek, jarlak, jarliczek, juniec, konik, koziołek, kurak, kurczak, ogierek, piętak, półroczniak, półwieprzek, proszczak, roczniaczek, roczniak, skopek, skopiak, stadniczek, stadnik, szóstak, trzeciak, trzylatek, trzyletniak, wieprzak, wieprzek, wolczak, wolczyk, wolec, woleczek, wolek, żrebak, żrebczak, żrebiec, żróbek</i>	<i>cytówka, czwartaczka, dwulatka, dwuletniaczka, dwuletница, dwuletniczka, dziewa, dziewczyna, dziewczynka, jalowka, jaloszka, jalowiczka, jalówka, jarka, jarlaczka, jarlica, jarliczka, klaczka, krówka, maciora, owieczka, świneczka, świnka, świńczyca, żrebica, żrebiczka, żrebka</i>	<i>bliźnięta, bysko, cielczę, cielę, dziecię, dziecko, dziewczątka, dziewczę, gęsię, indyczę, jagnię, jalonię, jalowię, kaczę, koźlę, kurczę, prosię, żrebczę, żrebie</i>

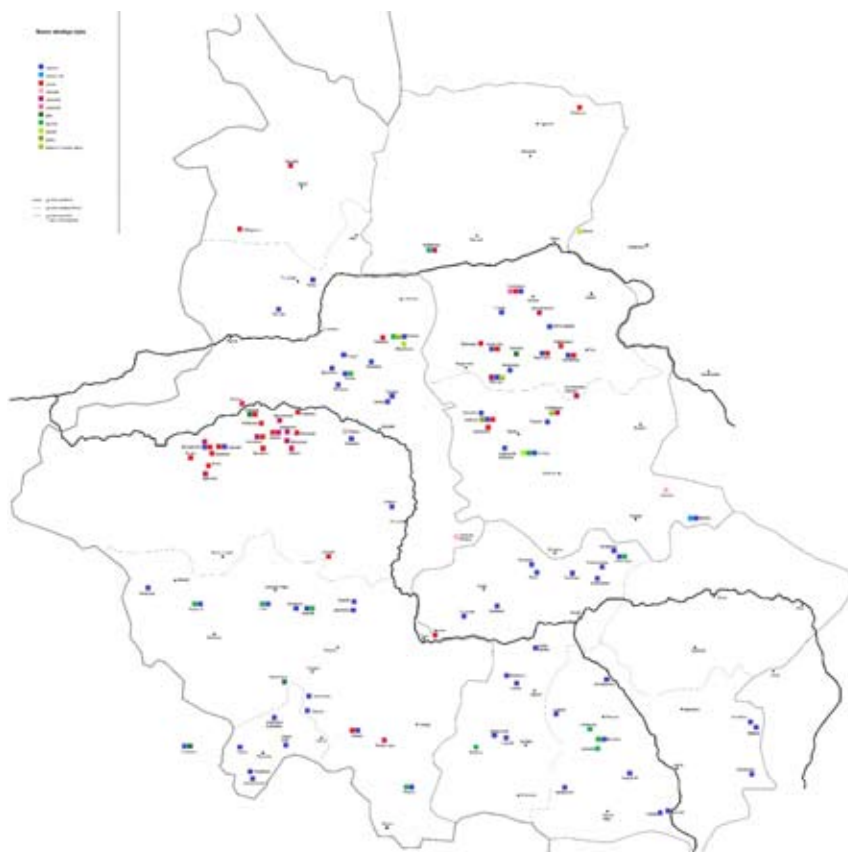
Wobec powyższego szerzenie się *-ak* można by traktować jako odsłonę kształtowania się rodzaju męskoosobowego w liczbie mnogiej. Przemawia za tym nie tylko jednakowy okres występowania, lecz również fakt, iż zarówno ekspansja *-ak* (Taszycki 1934), jak i wyrównanie B. i D. w rodzaju męskim w l.mn. związane były z Mazowszem. Trzeba jednak przyznać, że drugie zjawisko słabiej (Rzepka 1975, 76).

Wspólny czas istnienia łączy również ekspansję *-ak* w nazwach istot niedorostłych oraz proces kształtowania się nazwisk chłopskich z tym sufiksem. Co prawda, był on – zdaniem Józefa Bubaka – raczej rzadki wśród patronimików, lecz należy pamiętać, że materiał badacza dotyczył Polski południowej (Bubak 1986, 91–92), a więc terenu, na którym zachował się typ *cielę*. Być może więc można by łączyć szerzenie się innowacji na *-ak* z nazwiskami z tymże sufiksem. Przemawia za tym nie tylko zbieżny okres rozwoju, lecz także teren występowania – północ Polski³⁶. Nazwy istot niedorostłych oraz patronimika – przy zachowaniu odmienności systemów apelatywnego i propriального – wiąże w końcu cecha deminutywności³⁷ (Dobrzyński 1974, 6–7; Bubak 1986, 91).

*

³⁶ Z jednej strony omawiane nazwiska uznaje się za typowo wielkopolskie (Walczak 2010, 261), z drugiej – za charakterystyczne dla Mazowsza (Pawikowska 2010, 201).

³⁷ Jeszcze na początku XIX w. nie wszystkie nazwiska chłopskie miały ustaloną postać, dzięki czemu obserwować można refleksy żywego języka. I tak w aktach stanu cywilnego z Myśliborza znajdujemy, że syn *Bartłomieja Jakuboskiego* to *Łukasz Jakuboszczak* (1810–1811, księga zgonów), zaś *Piotr Chwałbogoszczak* to *Piotr Chwałbogosi* (najprawdopodobniej syn *Pawła Chwałbogoskiego*) (1810–1811, księga chrztów). Jak widać, gdy chodziło o rozróżnienie ojca i syna więc rodzinną wskazywano wspólną podstawą, zaś stosunek pochodności – formantem zdrabniającego *-ak*. (Więcej o cechach językowych wspomnianych akt w: Osowski 2014).

Mapa 2. Nazwy młodego byka

Powstaniem resufiksacji $-ę > -ak$ na Mazowszu i jej rozprzestrzenianiem się stamtąd tłumaczy się występowanie nowego sufiksu przede wszystkim na północy Polski i niemal jego nieobecność na południu. Współcześnie Wielkopolska mniej więcej na południe od Wolsztyna i Kalisza zachowała $-ę$, na północ od Koła – Środy po Tucholę ma bardzo często formy na $-ak$, zaś pomiędzy tymi dwoma obszarami – częste³⁸. Można stwierdzić zatem, że formy typu *cielak* najczęstsze są w północno-wschodniej³⁹ Wielkopolsce. Podobnie było i w XVIII w. (por. mapa 1). Choć

³⁸ O większej ekspansywności $-ak$ pisze A. Tomaszewski: „Ten typ szerzy się właściwie wszędzie. Wprawdzie w pld. i zach. Wlkp. mamy jeszcze odmianę *gùše -šyńća*, lecz obok tego istnieją formy z $-ák$, które oznaczają zwykle wyrosłe stworzenie, dlatego trudno zasięgowi *ćelák* wytyczyć granicę” (Tomaszewski 1934, 34).

³⁹ Używam tego określenia w sensie geograficznym, nie zaś przyjętym w dialektologii. Są to więc tereny, które Monika Gruchmanowa nazywa dialektem północno-wschodnim oraz Krajną (Gruchmanowa 2003, 149–151).

formacje z *-ak* pojawiły się w Inwentarzach z całej Wielkopolski (głównie za sprawą wyrazu *wieprzak*), to jednak najczęściej z terenu pow. kcyńskiego i nakielskiego, a więc z północnego wschodu. Występowały tam *cielak*, *kurczak*, *skopiak*, *wieprzak* i *źrebak*, zaś na peryferii tego terenu – *junczak* (lub jego warianty fonetyczne). W pozostałej części regionu pojedynczo pojawiały się *ciolak*, *kurak*, *wolczak*, *źrebak* i nieco częściej (przede wszystkim na terenie powiatu gnieźnieńskiego oraz województwa kaliskiego) *wieprzak*. Niemniej, zarówno na północnym wschodzie, jak i w pozostałej części regionu formacje z *-ak* są w mniejszości. Zdecydowanie przeważa *-ę*. Można więc stwierdzić, że w 2. poł. XVIII w. widać dopiero początki resufiksacji, która z czasem doprowadziła do stanu z przełomu XX i XXI wieku, gdy w Wielkopolsce *-ak* był częsty i bardzo częsty.

Podsumowując, odpowiedzieć trzeba na pytanie: co spowodowało, że w zaledwie przeciągu dwóch stuleci formant *-ak* objął swym zasięgiem niemal całą Wielkopolskę, zastępując *-ę*. Po pierwsze, *-ę* miało wielu konkurentów w postaci sufiksów deminutywnych, spośród których najliczniej występował w 2. poł. XVIII w. *-ak*. Usuwanie formacji z *-ę* nie było ograniczone tylko do nazw młodych zwierząt, lecz objęło także młode istoty ludzkie. Po drugie, formant ten ułatwiał odmianę, usuwając nieregularną zmianę postaci tematu. Po trzecie, początkowo w grę mogło wchodzić rozróżnianie niuansów znaczeniowych przez formacje z *-ę* i *-ak* od jednego tematu: bądź ‘zwierzę bez względu na płeć – osobniki męskie’ (jako odsłona rozwoju rodzaju męskoosobowego), bądź ‘młodsze zwierzę – starsze’. Obie dystynkcje odnajdujemy w analizowanych Inwentarzach. Po czwarte, nazwy młodych zwierząt na *-ak* mogły być kojarzone z nazwami zwierząt ze względu na wiek (*czwartak*, *roczniak*, *trzyletniak* itd.), co mogło sprzyjać ich szerzeniu. Po piąte, nazwy osobników młodych (*wieprzak* ‘mały wieprz’) miały oparcie w nazwach osobowych typu *Kuroszczak* ‘syn Kurowskiego’, dla których wspólnym elementem semantycznym jest ‘mała wersja osobnika dorosłego, pochodząca od niego’.

Literatura

- Bubak J. (1986), *Proces kształtowania się polskiego nazwiska mieszczańskiego i chłopskiego*, Kraków.
- Dejna K. (1993), *Dialekty polskie*, Wrocław – Warszawa – Kraków.
- Dobrzyński W. (1974), *Z badań nad rozwojem polskich deminutywów*, I. *Historyczny rozwój rzeczowników z formantem -ę na tle słowiańskim*, Wrocław.
- Gruchmanowa M. (2003), *Gwary wielkopolskie*, [w:] *taż*, *Gwary w ojczyźnie i na obczyźnie. Studia*, Poznań, s. 118–156.
- Heltberg K. (1964), *O deminutywach i augmentatywach*, „Prace Filologiczne”, XVIII, cz. 2, s. 93–102.
- Horodyska-Gadkowska H. (1967), *Polskie słownictwo gwarowe z zakresu hodowli zwierząt domowych*, Wrocław – Warszawa – Kraków.
- Kleszczowa K. (1998), *Staropolskie kategorie słowotwórcze i ich perspektywiczna ewolucja. Rzeczowniki*, Katowice.
- Kula W. (1983), *Teoria ekonomiczna ustroju feudalnego*, Warszawa.

- Łepkowski T. (2003), *Polska – narodziny nowoczesnego narodu 1764–1870*, posłowiem opatrzył J. Jedlicki, Poznań.
- Majdak M. (2008), *Słownik warszawski: koncepcja – realizacja – recepcja*, Warszawa.
- Materiały 1956a**, *Materiały do dziejów chłopca wielkopolskiego w drugiej połowie XVIII wieku*, z ksiąg grodzkich wyboru dokonał i wydał J. Deresiewicz, t. 1, *Województwo poznańskie*, Wrocław, 1956.
- Materiały 1956b**, *Materiały do dziejów chłopca wielkopolskiego w drugiej połowie XVIII wieku*, z ksiąg grodzkich wyboru dokonał i wydał J. Deresiewicz, t. 2, *Województwo gnieźnieńskie*, Wrocław, 1956.
- Materiały 1957**, *Materiały do dziejów chłopca wielkopolskiego w drugiej połowie XVIII wieku*, z ksiąg grodzkich wyboru dokonał i wydał J. Deresiewicz, t. 3, *Województwo kaliskie*, Wrocław, 1957.
- Nitsch K. (1911), *Mowa ludu polskiego*, Kraków.
- Osowski B. (2014), *Cechy językowe akt stanu cywilnego z lat 1809–1823 parafii myśliborskiej*, „Slavia Occidentalis” 71/1, s. 79–107.
- Pawikowska M. (2010), *Nazwiska mieszkańców parafii Unierzyż na Mazowszu (1670–1800)*, [w:] *Miasto w perspektywie onomastyki i historii*, red. I. Sarnowska-Gieffing, M. Graf, Poznań, s. 197–208.
- Piotrowska-Wojaczyk A. (2011), *Regionalizmy leksykalne w słownikach doby nowopolskiej*, Poznań.
- Pomianowska W. (1963), *Klasyfikacja rzeczowników odrzeczownikowych. Studium ze słowotwórstwa i geografii lingwistycznej*, Wrocław.
- RK 1981–1983**, *Inwentarze dóbr szlacheckich dawnego powiatu kaliskiego z lat 1776–1792*, zebrał i opracował W. Rusiński, 1981, cz. 1, *Inwentarze z lat 1776–1779*, „Rocznik Kaliski” t. 14, s. 99–264; 1982, cz. 2, *Inwentarze z lat 1780–1784*, „Rocznik Kaliski” t. 15, s. 129–273; cz. 3, *Inwentarze z lat 1785–1792*, „Rocznik Kaliski” t. 16, s. 85–241.
- Rzepka W.R. (1975), *Dopelniacz w funkcji biernika męskich form osobowych w liczbie mnogiej w polszczyźnie XVII w.*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk.
- Taszycki W. (1934), *Powstanie i rozwój rzeczowników typu cielak (Ustęp z historii narzecza mazowieckiego)*, „Lud Słowiański. Pismo poświęcone dialektologii i etnografii Słowian”, t. 3, s. 17–33.
- Tomaszewski A. (1934), *Mowa ludu wielkopolskiego. Charakterystyka ogólna z dwoma mapami*, Poznań.
- Truszkowski W. (1954), *Pochodzenia, charakter i funkcja współczesnego przyrostka -ak*, „Język Polski”, XXXIV, nr 3, s. 155–162.
- Turska H. (1948), *W sprawie rzeczowników typu cielak*, „Slavia Occidentalis”, XIX, 190–202.
- Walczak B. (2010), *Najczęstsze nazwiska wielkopolskie*, [w:] *Miasto w perspektywie onomastyki i historii*, red. I. Sarnowska-Gieffing, M. Graf, Poznań, s. 257–267.
- Żurawski A. (1981), *Nazwy konia w polszczyźnie XVI wieku*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici”, Filologia Polska – Nauki Humanistyczno-Społeczne, z. 118, s. 125–142.